

GEJRFUGLEN

Østjysk Biologisk Forening

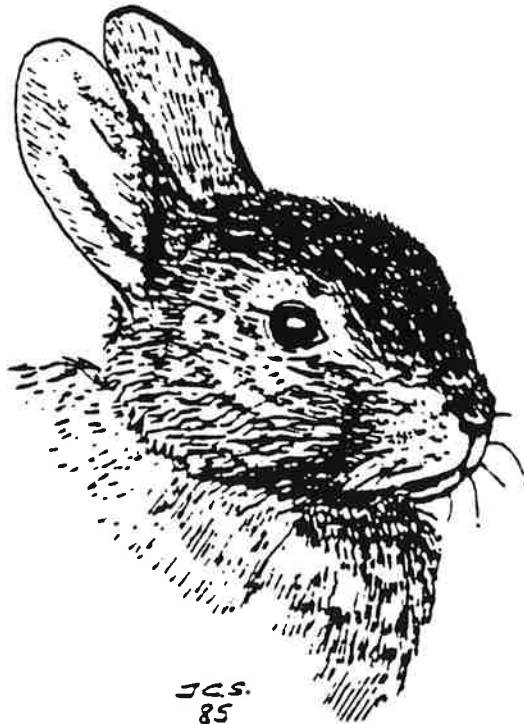
29. ÅRGANG.

SÆRNUMMER.

FEBRUAR 1993.

ENDELAVE

Nogle notater om flora og fauna

ISSN 0900 - 4114

Østjysk Biologisk Forening

er en forening for aktive amatørbiologer med det formål at udbrede interessen for og kendskabet til naturen samt at skabe kontakt mellem naturinteresserede.

Dette sker gennem arrangement af foredragsaftener og ved tilrettelæggelse af ekskursioner og lokalitetsundersøgelser samt ved udgivelsen af tidsskriftet GEJRFUGLEN.

Oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til:

ØSTJYSK BIOLOGISK FORENING,
Postbox 169,
8100 Århus C.

Indmeldelse i ØBF sker ved at indbetale kr. 75,- (eller kr. 100,- for familiekontingent) på foreningens giro nr. 7 14 83 13. Medlemmer modtager automatisk GEJRFUGLEN, der udkommer 4 gange om året.

Ansvarshavende for dette nummer:
Søren Højager,
Mejløvænget 4, 8381 Mundelstrup.

Samlet oplag: 900.

Tegninger

Jens Chr. Schou:

Forside, 39, 40, 68.

Jens Gregersen:

7, 41, 42, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 62, 66, 71, 72, 75, 78, 80.

Bent V. Petersen:

10.

Henrik Æ. Pedersen:

35.

Brian Zobbe:

47, 60, 63, 67.

Fotos

Søren Højager:

20, 30, 31, 37, 38 55.

Carsten J. Andersen:

51.

Indhold

Forord.....	2
Forord til 2. udgave.....	2
Indledning.....	3
Arealmæssig afgrænsning.....	4
Topografi.....	4
Fredningsmæssige forhold m.v.....	8
Adgangsforhold m.v.....	10
Flora.....	11
Indledning.....	11
Artsliste.....	11
Sammenfatning.....	31
Hvirvelløse dyr.....	36
Indledning.....	36
Insekter.....	36
Bløddyr.....	36
Marine arter.....	37
Padder og krybdyr.....	38
Indledning.....	38
Artsliste.....	38
Sammenfatning.....	40
Fugle.....	41
Indledning.....	41
Artsliste.....	41
Sammenfatning.....	65
Pattedyr.....	68
Indledning.....	68
Artsliste.....	68
Sammenfatning.....	70
Samlet biologisk vurdering.....	71
Kulturpåvirkninger.....	73
Indledning.....	73
Landbrug.....	73
Andre erhverv.....	73
Affald.....	74
Færdsel.....	74
Jagt.....	75
Fredning.....	76
Naturpleje.....	77
Efterskrift.....	78
Litteratur.....	78

Pris for dette nummer: Kr. 20,-

ENDELAVE

Nogle notater om flora og fauna

Søren Højager

2. reviderede udgave

Forord

Der er noget særligt og fascinerende ved øer især de lidt mindre.

Min interesse for små øer startede spædt i midten af 60'erne, hvor jeg optalte ynglefugle på Søby Rev. Senere er andre øer kommet til. På en ØBF-ekskursion d. 20.8. 78 var turen kommet til Endelave. Det blev en udbytterig ekskursion med mange fine iagttagelser bl.a. Eng-Ensian, Tæt blomstret Hindebæger, Festgræs og Lille Præstekrave, alle arter, som jeg ikke senere har set på øen! Succesen blev fulgt op 19.8.79 og 1.9.84, og også disse 2 ØBF-ture bød på spændende iagttagelser som eksempelvis Springfrø, Sule og Alm. Kjøve. Hermed var min og min kones interesse for Endelaves naturrigdomme for alvor vakt. I perioden 1985-89 er det blevet til over 60 observationsdage.

De mange iagttagelser af planter og dyr skærpede naturligvis nysgerrigheden. Hvad havde andre naturinteresserede registreret på øen?

Gennem omfattende litteraturstudier kunne det konstateres, at der aldrig er lavet en samlet oversigt over Endelaves flora og fauna, men at der derimod findes et væld af spredte iagttagelser først og frem-

mest publiceret i en række forskellige fagtidsskrifter. Med nærværende arbejde har jeg søgt at samle dette materiale i kortfattet form og sammenholde det med egne iagttagelser og andre ikke-publicerede registreringer. Sidstnævnte er tilvejebragt gennem personlige kontakter og annoncering i diverse tidsskrifter bl.a. "Ø-POSTEN", som udsendes til alle husstande på Endelave. Ennemæssigt har jeg begrænset mig til karplanter og hvirveldyr excl. fisk.

Forord til 2. udgave

Kort tid efter udgivelsen af særnummeret om Endelave kunne ØBF konstatere, at oplaget havde været alt for lille. Der måtte meldes udsolgt på et tidspunkt, hvor der fortsat var stor efterspørgsel efter hæftet.

Takket være et økonomisk tilskud fra Vejle amt er der imidlertid skabt mulighed for udgivelse af nærværende 2. udgave. Amtet takkes hermed for

denne påskønnelse og uundværlige hjælp. Siden august 1989, hvor materialeindsamlingen til 1. udgave ophørte, er der gjort en del nye og interessante naturiagttagelser på Endelave. I stedet for blot at lave et genoptryk af 1. udgaven har jeg valgt at medtage alle disse nye registreringer (herunder også en nyrevideret liste over svirrefluer). 2. udgave er derfor i flere afsnit omskrevet, så hæftet nu fremstår som en helt igennem ajourført oversigt over floraen og faunaen på den pragtfulde ø - ENDELAVE.

Mundelstrup, januar 1993.

Indledning

I august 1986 udsendtes følgende pressemeddelelse:

Beboere får ret til at lave lokalplan

Imod normal praksis får beboerne på den lille ø Endelave ud for Horsens Fjord lov til selv at udarbejde den lokalplan, der afgør øens fremtid.

Normalt udarbejder kommunerne selv lokalplanerne, der så sendes til høring hos beboerne, men Horsens Kommune har vendt bøtten helt rundt.

»Skal de små øsamfund overleve, er det nødvendigt at tage hensyn til beboernes ønsker«, siger arkitekt Ebbe Nielsen fra byplanafdelingen i Horsens Kommune

ligst illustreres af befolkningsudviklingen. I Endelaves velmagtsdage o. 1870 var der 690 indbyggere (Schmidt 1964); pr. 1.1.89 var der blot 161, og andelen af ældre er stærkt stigende. Ifølge prognosen betyder det 127 indbyggere i 1996 (Krogh 1983/84). - I 1986 lukkede øens eneste egentlige virksomhed - det 98 år gamle mejeri. Den onde cirkel (se fig. 1) er således godt igang. På den baggrund er det naturligt at stille spørgsmålene:

Hvilken fremtid vil Endelave gå imøde?

Vil den blive et ferieparadis med vandland, mini-golf, sportsfaciliteter, hoteller etc., eller vil det være muligt at bevare et mere naturligt samfund, hvor også den sårbare natur har en selvfølger plads?

Udgangspunktet for det "omvendte planlægningsløb" for Endelave blev grundlagt i 1982, hvor Horsens kommune udsendte et forslag til en kommuneplan. Forslaget fik ca. 40 beboere på Endelave til at sætte sig sammen i en studiekreds og udforme et bud til politikerne på, hvad øens egne beboere syntes, der skulle ske med Endelave.

Det resulterede i, at Horsens byråd i 1985 vedtog en kommuneplan, som skal fremme en udvikling mod, at øen bevares som et "levedygtigt helårssamfund".

- Foranlediget af Planstyrelsen fortsatte beboerne den videre detailplanlægning i perioden 1986-88 med konsulentbistand fra firmaet Praxis.

Man valgte at benytte såkaldte arbejdsbøger i kommunikationsprocessen. Ialt blev der udsendt 3 arbejdsbøger, alle med hovedtitlen "Endelave - som aktiv helårssø" (juni 1987, dec. 1987 og maj 1988). Arbejdsbøgerne kom til at danne grundlaget for lokalplanforslag 70 "Endelave som levedygtigt helårssamfund", der har været udsendt i offentlighedsfase i perioden 23.2.1989 - 23.5.1989. Flere af de konkrete forslag i arbejdsbøgerne og lokalplanen vil blive omtalt sidst i denne redegørelse, men det er værd allerede nu at lægge mærke til rapporttitlernes tydelige vink om fremtidsplanerne. Heldigvis har man ikke valgt "feriemodellen"! Horsens kommune har tværtimod i perioden marts - oktober 1989 som jobtilbud ansat en biolog - Lone Rosenkvist - til at udarbejde en plejeplan for øens naturområder.

Endelig er det sidste ord om Endelaves fremtid næppe sagt med lokalplan 70 og plejeplanen for naturområderne. I lokalplanforslaget står direkte "at lokalplanen ikke er en stationær plan, men en plan, der bør/skal ændres, såfremt nye tiltag i helhedsplanen kræver ændringer i de fysiske forhold" (s. 8, Horsens kommune 1989a). Det er mit håb, at dette særnummer af GEJRFUGLEN kan bruges i bestræbelserne på at sikre Endelaves herlighedsværdier. Det fortjener de.

Et spændende demokratisk udspil. - Over de små øer hænger mange dystre udsigter, hvilket måske tyde-

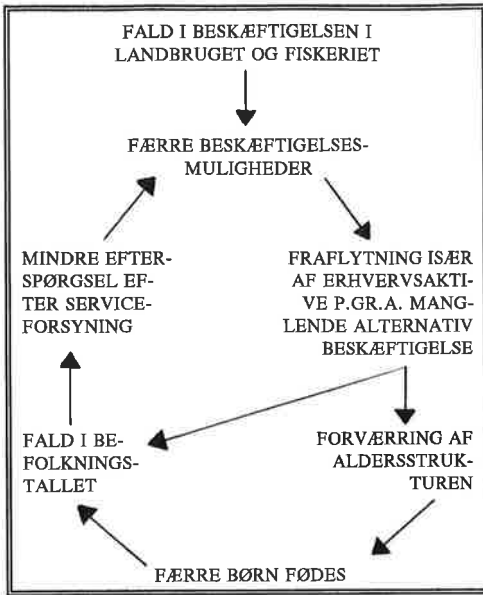

Fig. 1. "Den onde cirkel" er en trussel for de små øsamfund. (Efter Århus Universitet 1987).

Arealmæssig afgrænsning

Denne redegørelse omhandler først og fremmest flora og fauna på selve øen Endelave. Hertil kommer registreringer fra stranden af havpattedyr og fugle i og på havet. Det undersøgte havområde udgør et bælte på ca. 2-3 km. rundt om øen. - Inden for denne 2-3 km-zone ligger Møllegunden, hvis bestand af sæler og rastende Skarv let kan optælles fra land gennem teleskop. Møllegunden indgår derfor også i undersøgelsen, omend jeg aldrig har sat mine ben på øen. NNØ for Endelave ligger en anden grund - Svanegrunden - som bl.a. består af 4 småøer, hvoraf den nærmeste (sydligste) er på ca. 3 ha (Løjtnant 1986). Svanegrunden er matrikuleret under Endelave by, og som sådan hører den til Endelave og dermed Vejle amt. Da den sydligste ø ligger knap 5 km fra Endelaves nordspids, er det ikke muligt herfra at foretage eksakte optællinger af rastende fugle m.v. på grund af afstanden. Da jeg selv kun har besøgt Svanegrunden én gang, og det var i dårligt vejr, er alle her nævnte registreringer fra denne ø derfor andenhåndsuplysninger. Floraen er beskrevet af Løjtnant (1986a), ynglefuglene

optælles årligt af Jens Gregersen, og sælbestanden følges af Vildtbiologisk Station/DMU (Søndergaard m.fl. 1976).

Topografi

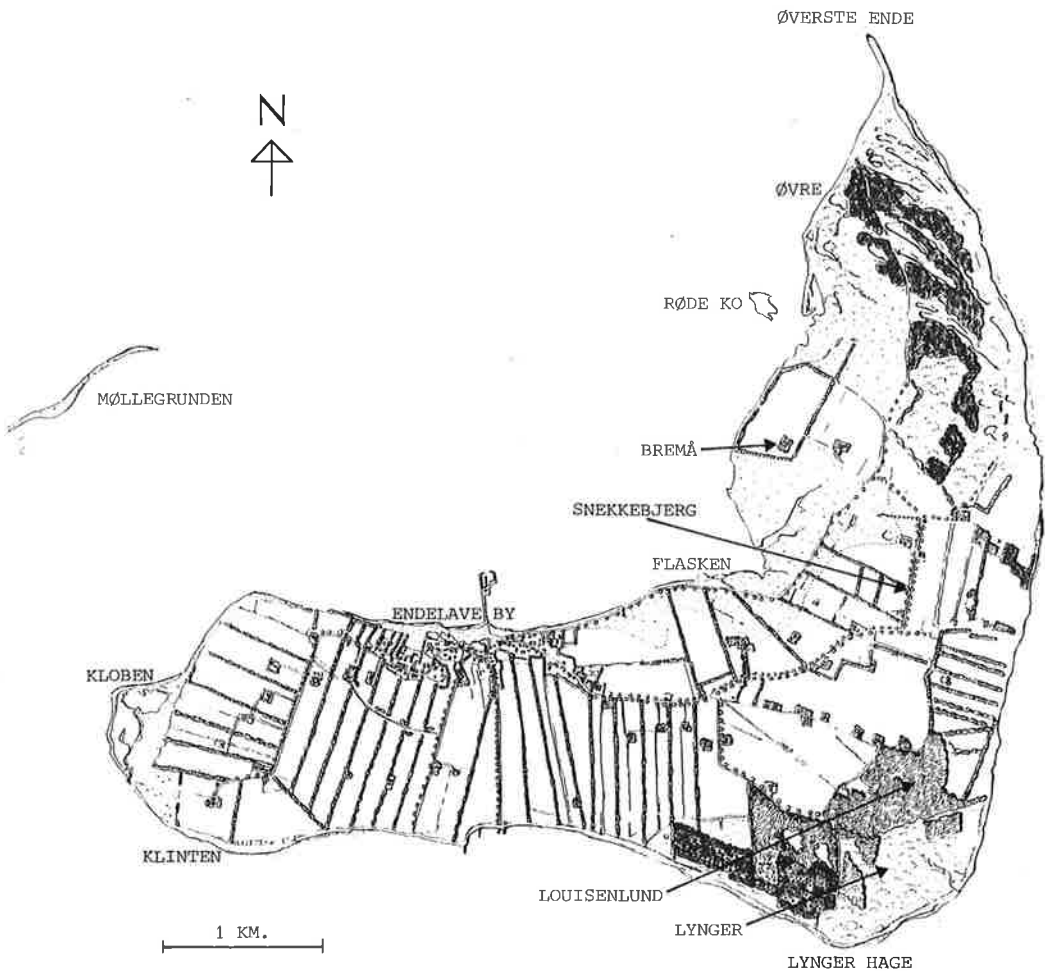
Øen Endelave ligger ud for Horsens Fjord i den sydvestlige del af Kattegat. Afstanden til Jylland (As Hoved eller Gylling Næs) er knap 10 km., til Samsø ca. 13 km. og til Fyn (Æbelø) godt 12 km. Sejlafstand til Snaptun: 17 km. Arealet er 13,08 km². Endelave har form som en retvinklet hage (eller "en gammel udtrådt støvle", Wiinstedt 1915) med Lynger Hage som toppunkt mod SØ, Øverste Ende mod N og Kloben mod V (se fig. 2). De 2 "ben" i vinklen er godt 5 km. lange, medens bredden er 1-2 km. Kystlinjen er godt 20 km. lang. - Øen virker særdeles flad, men terrænet er dog svagt bølget i lange flade bakker, hvis længderetning omtrent er VNV-ØSØ. Højeste punkt er Snekebjerg på bare 7,8 m.

Den vestligste og den centrale del af Endelave udgøres af istidsdannelser uden på hvilke, der er opbygget lave marine forlandsarealer i form af tilvoksede laguner og strandvoldskomplekser. Øens 3 spidser, Lynger Hage, Kloben og Øverste Ende er sådanne dannelser. Specielt er det meget tydeligt, at nordøen består af et omfattende strandvoldskompleks med mange lange og smalle, paralleltiggende lavninger.

Ca. 2/3 af Endelave er opdyrket, og de højestliggende jorder mod S og V bestående af sandblandet morænejord er af god bonitet. Hovedafgrøden er vårbøg og vinterbyg. Der er 28 landbrug med 40 heltidsbeskæftigede (Horsens kommune 1989b). Mange af ejendommene har kvægbesætninger med såvel malkekvgæ som ammekvgæ; antallet af kreaturer angives at være ca. 300 (Jensen 1987). Endvidere er der enkelte fårehold og svinebesætninger. På Endelave er det stadig almindeligt, at dyrene kommer på græs.

Gårdene, sommerhusene og 3 vindmøller er eneste bebyggelse uden for Endelave by på øens nordside. Den uopdyrkede tredjedel af Endelave rummer en mangfoldighed af naturtyper, som indbyrdes er meget forskellige. Landskabsvariationen og kontrasterne mellem naturtyperne giver øen en særlig landskabelig skønhed.

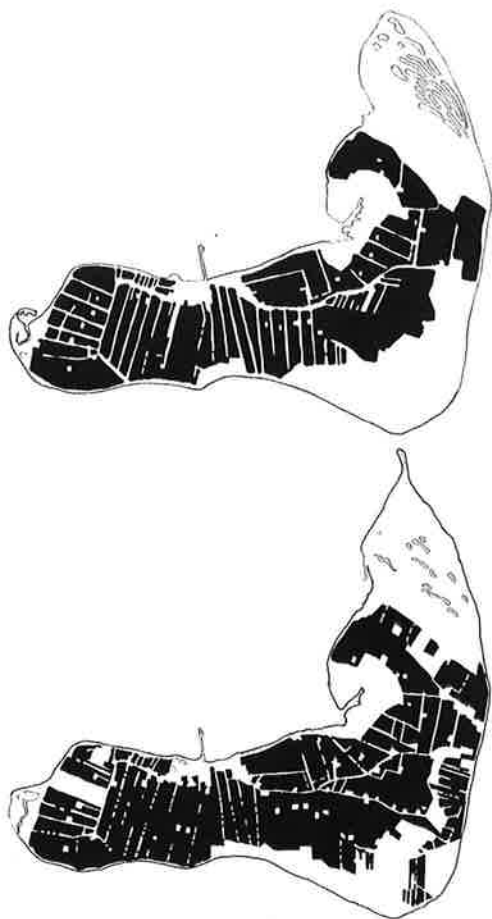
Omkring 40 ha er dækket af skov. Øens største løvskov på ca. 14 ha ligger mod SØ ved Louisenlund. Skoven består bl.a. af Ask, Eg, Birk, Bøg,

Fig. 2. Kort over Endelave med de i teksten anførte navne påført. Bemærk, at kun den østligste del af Møllegrunden er med. (Efter Horsens Kommune 1989b).

Elm og Rødel. Flere steder danner tætte krat af Kaprifolie et næsten uigennemtrængeligt vildnis. Skovbunden er meget fugtig, og der findes flere større lysninger med en rig urteflora. - Tidligere har egeskoven dækket omkring 1/4 af øen, men i slutningen af det 18. århundrede blev Egen hugget om og solgt til den danske krigsflåde (Horsens kommune 1989b). Nåleskov findes ved sommerhusområdet på Lynger og på Øvre, hvor man i 1920'erne begyndte at tilplante med Bjerg-Fyr (Jensen 1985). Nåletræerne ved Lynger skjuler næsten helt øens 58 sommerhuse.

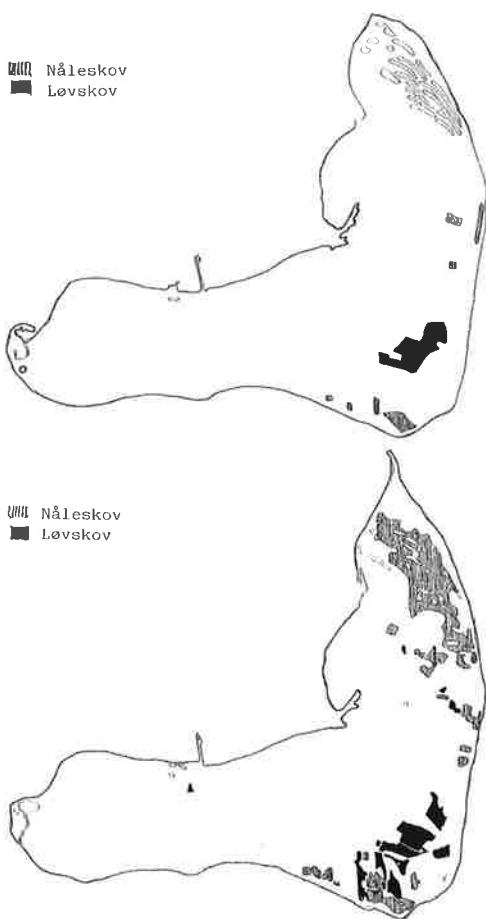
Endelave rummer 3 store strandengsarealer: Flasken (64,6 ha), Kloben (14,8 ha) og den sydvestlige del af Øvre (39,1 ha); hertil kommer et mindre strandengsområde V for Kirken. Ialt udgør strandengene incl. strandrørsump 118,5 ha ud af Vejle amts ialt 424,7 ha strandeng (Vejle amtskommune 1986). De største strandenge rummer både tidevandsrender og strandsøer og giver dermed gode fourageringsbetingelser for rastende fugle specielt vadefugle. Floraen er tillige meget artsrig. På Øvre og ved Lynger findes omfattende hedeområder (strandvoldssletter). Øvre er Endelaves største

Fig. 3. Landbrugsarealet på Endelave i 1931 (øverst) og 1978 (nederst). De nyinddragede landbrugsarealer må betragtes som marginaljorder. (Efter Horsens Kommune 1989b).

samlede uopdyrkede område på 185 ha (Horsens kommune 1989b). Området er opstået som en serie krumodder med den ældste længst mod syd og den yngste nærmest kysten mod N. Det tidsmæssige dannelsesforløb afspejles tydeligt i vegetationen (se Böcher 1969). I den sydligste del af Øvre findes et stort sammenhængende rørskovs område.

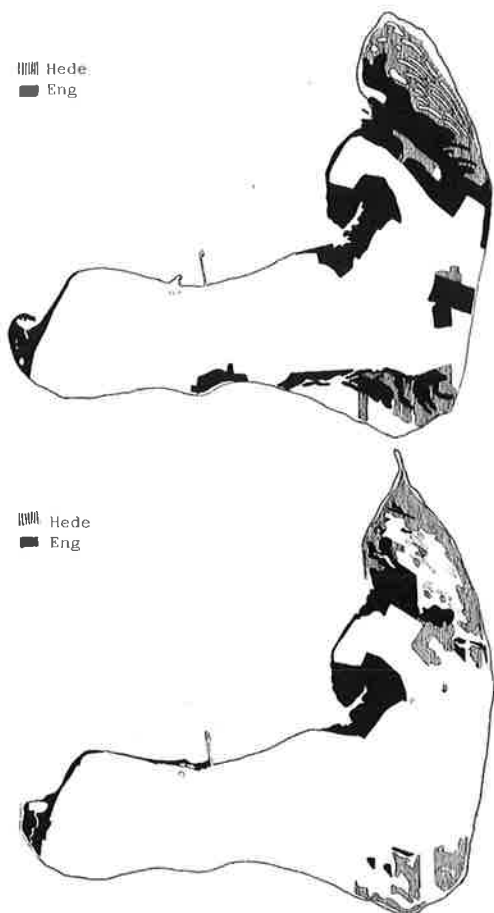
Endelave er forholdsvis rig på småbiotoper i form af bl.a. levende hegn og vandhuller. - De mange pile- og poppelhegn giver øen et grønt og frodigt udseende. Et særligt islæt udgør de kraftige og tætte bukketornshegn, som nogle steder er plantet direkte

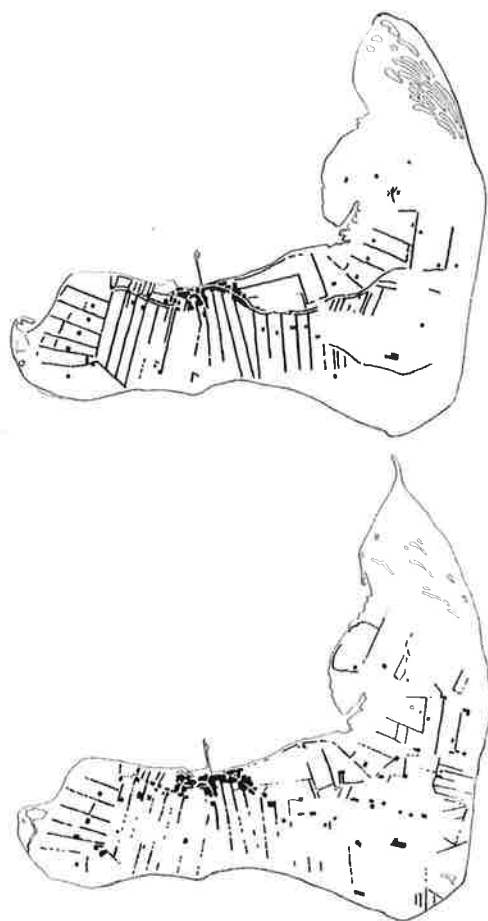
Fig. 4. Udbredelsen af nåle- og løvskov på Endelave i 1931 (øverst) og 1978 (nederst). (Efter Horsens Kommune 1989b).

ovenpå de gamle tangdiger. - På GI's 4 cm-kort over Endelave - sidst rettet i 1978 - er der afsat omkring 66 søer og vandhuller med strandsøen ved Kloben som den største på ca. 2,8 ha. En meget stor del af søerne og vandhullerne er opstået som en konsekvens af de marine aflejringer.

Ved Endelaves sydvestlige hjørne findes en godt 6 m. høj ler- og sandklint. Da havets "frie stræk" er størst i sydøstlig retning, medfører bølgenes påvirkning, at dele af klinten hvert år styrter ned på stranden. Havpåvirkningen medfører endvidere, at øens øst- og sydeksponeerede sider fremstår som

Fig. 5. Udbredelsen af hede og eng på Endelave i 1931 (øverst) og 1978 (nederst). (Efter Horsens Kommune 1989b).

Fig. 6. Udbredelsen af levende hegn og haver på Endelave i 1931 (øverst) og 1978 (nederst). Siden 1978 er yderligere en del hegn fjernet. (Efter Horsens Kommune 1989b).

såkaldte udligningskyster. Endelaves vestvendte kyst ligger derimod i læ af Jylland, og bølgekræften og dermed materialevandringen er derfor ringe. - Hvor 2 m. dybdekurven når tættest på Endelave, er der bygget en 350 m. lang dæmning; for enden ligger øens lille havn. Havet omkring Endelave er meget lavvandet, hvilket bl.a. de 2 ikke oversvømmede grunde - Møllegrunden og Svanegrunden - er tydelige tegn på.

Blot 300 m. V for Strandengen ved Øvre findes endnu en ø kaldet Røde Ko. Øen er ved lavvande landfast med hovedøen.

Fig. 7. Illustration fra Kloben af materialevandring ved en sydlig vindretning.

I dag har krumodden fået forbindelse med kysten mod øst, og en strandsø er opstået. (Efter G. Jensen 1985).

Fredningsmæssige forhold m.v.

I 1977 ratificerede Danmark en konvention om vådområder af international betydning navnlig som levested for vandfugle - populært kaldet "Ramsarkonventionen". Danmark udpegede ved den lejlighed 26 områder, hvoraf et dækker Horsens Fjord og Endelave (se fig. 8). Med udpegningen har Danmark garanteret, at planlægningen fremover skal ske med henblik på at fremme beskyttelsen af de vådområder, der ligger inden for Ramsarområdet (artikel 3; se også Miljøministeriet 1979).

4 år senere, i 1981, trådte et såkaldt EF-fuglebeskyttelsesdirektiv i kraft. Direktivet har til formål at beskytte de fuglearter, der har deres naturlige ophold i EF-området. Ramsarområde 13 med Endelave er udpeget som et EF-fuglebeskyttelsesområde (nr. 36). Det forpligter bl.a. til at beskytte yngle-, fjerskifte-, overvintrings- og rasteområder for trækfugle.

Foruden ovenstående 2 internationale bindinger har miljøministeriet udsendt en fortegnelse over større nationale naturområder, hvori såvel Endelave som det omgivende hav indgår. Ved nationale naturområder forstås sådanne områder, som er af særlig betydning for hele landet eller måske endog inter-

nationalt. Det vil ofte karakterisere de større nationale naturområder, at de rummer en koncentration af fredningsmæssige værdier. Derfor skal der i planlægningen tages særlig hensyn til disse værdier (Miljøministeriet 1978).

I 1983 blev der foretaget en yderligere udpegning - denne gang kaldet nationale biologiske interesseområder (Fredningsstyrelsen 1983). Udpegningen skulle bruges ved den forestående fredningsplanlægning. Den nordlige del af Endelave og det lavvandede havområde nord for øen fik betegnelsen "national biologisk interesseområde" og stort set resten af Ramsarområde 13/EF-fuglebeskyttelsesområde 36 fik betegnelsen "større national naturområde".

I Regionplanen for Vejle amt opereres med 2 kategorier af naturområder: "De egentlige naturområder", der svarer til fredningsplanens beskyttelsesområder for plante- og dyreliv, og "De særlige naturområder", der sammen med førstnævnte dækker fredningsplanens hovedstruktur (Vejle Amtsråd 1985). Ved Endelave har søterritoriet, Kloben, Flasken, Lynger og Øvre fået status af "Egentlig naturområde". Her må der ikke "finde opdyrkning eller erhvervmæssig nyttilplantning sted, og den ønskelige naturtilstand skal fastholdes ved pleje". Resten af øen betegnes "Særlig naturområde", hvilket bl.a. betyder, at det "skal friholdes for bebyggelse og anlæg, som ikke er lokalt nødvendige, og i dette omfang skal landskabstilpasningen prioriteres højt" (Vejle Amtsråd 1985).

Endelaves nordligste del - Øvre - blev fredet ved Overfredningsnævnskendelse af 21.10.68. Fredningen udgør 168 ha (se fig. 9). Fredningsforslaget var begrundet i områdets skønhed og ejendommelighed samt de særlige naturvidenskabelige interesser, der knytter sig til Øvre. I fredningsbestemmelserne står bl.a.:

"Arealerne skal bevares i deres nuværende tilstand. Ændringer i terrænet herunder sand-, grus- og ralgravning, grøftning, opfyldning og planering er ikke tilladt."

"Arealerne må ikke anvendes til campingplads,...."

"Arealerne må ikke bebygges;...."

"Fældning i skoven til lokalt forbrug eller fældning, der sker i overensstemmelse med forstmæssig drift af skoven, er tilladt."

"Tilplantning af arealer, der ikke tidligere har været beplantet, må ikke foretages uden fredningsnævnets samtykke."

"Der tillægges almenheden ret til ophold, badning og færdsel til fods, til hest og på cykel."

"Arealerne må i øvrigt benyttes som hidtil herunder til kreaturgræsning, jagt, indsamling af bær og lignende."

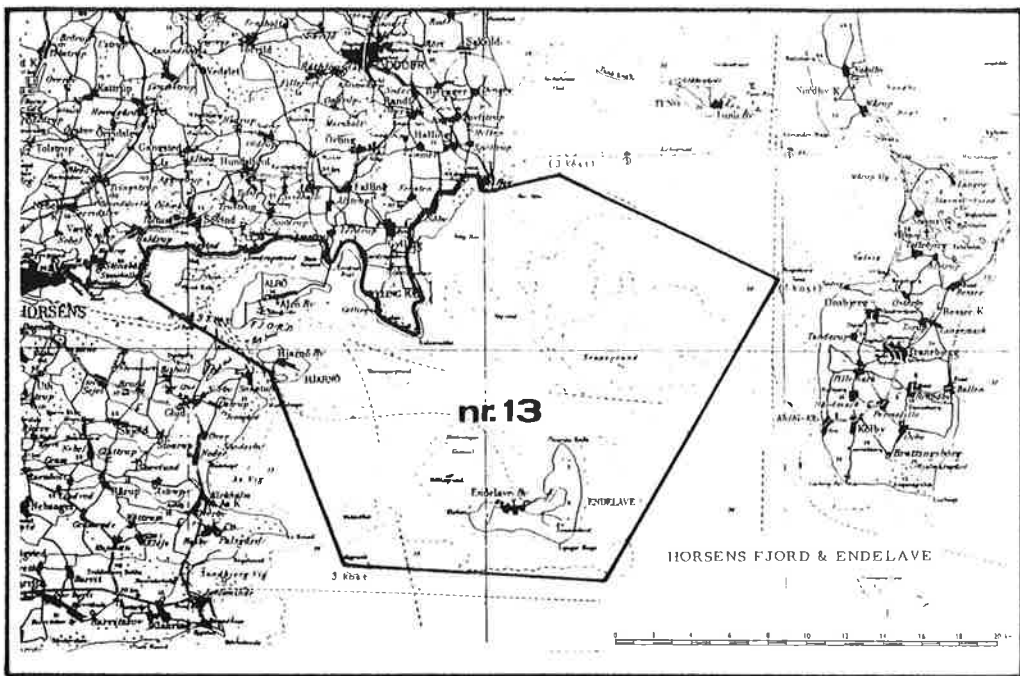

Fig. 8. Udstrækningen af Ramsarområde 13 og EF-fuglebeskyttelsesområde nr. 36. Det samlede areal udgør ca. 200 km². (Efter Miljøministeriet 1979).

2 matrikler fredes med ret til anlæggelse af offentlig P-plads (Overfredningsnævnet 1968). - Det er værd at bemærke, at Endelave kommune frafaldt et krav om erstatning efter, at en bestemmelse om motorkørsel blev fjernet fra servituten. Forbudet mod motorkørsel er nemlig aldrig blevet håndhævet, snarere tværtimod (om motorkørsel se side 75).

Af egentlige fredninger på Endelave er der endvidere et oldtidsminde ved Flasken - en sten med skålgrube - og et mindre areal omkring kirken i Endelave by (Provst Exner fredning af 21.6.66). Endelig har løvskovsråderne ved Louisenlund status af fredsskov.

De generelle beskyttelsesbestemmelser i naturbeskyttelseslovens §3 omfatter bl.a. søer på mindst 100 m², visse vandløb, samt heder, strandenge, enge og strandsumpe over 2.500 m². For Endelave betyder det, at ca. 38 søer og 8 private vandløb uden for Øvre-fredningen er beskyttede samt hedearealerne S for fredningen og strandengsområderne ved Øvre, Flasken og Kløben. Området ved Lynger har for hovedpartens vedkommende hedesignatur på GI's 4 cm.kort, men Lynger består af et kompleks af forskellige naturtyper som hede, strandeng og mose.

Hele Lynger falder således ind under naturbeskyttelseslovens §3-bestemmelser.

Naturbeskyttelseslovens beskyttelseslinjebestemmelser medfører også visse bindinger. Af størst betydning for Endelave er strandbeskyttelseslinjen (§15), der forløber 100 m. landvårts den sammenhængende grønsvær. Søværts denne linje må der ikke placeres bygninger, skure, campingvogne o.lign., foretages ændringer i terrænet eller henlægges affald. Endvidere må der ikke foretages beplantning eller hegning (hertil kommer dog en række forbehold og undtagelser). - Omkring den offentlige Louisenlund Skov er der en 300 m. beskyttelseslinje. Inden for denne må der ikke uden amtsrådets tilladelse placeres bygninger, skure, campingvogne o.lign.

Møllegunden blev i 1980 udlagt som såkaldt sælreservat med hjemmel i jagtloven (Bøgebjerg 1986). Der er adgangsforbud hele året på selve Møllegunden, og sejlsads er forbudt i perioden 1.3.-30.9. i det omgivende havområde afmærket med gule sømærker.

Svanegrunden er i 1984 udlagt som et statsskovreservat (!) administreret af Boller Skovdistrikt (Løjt-

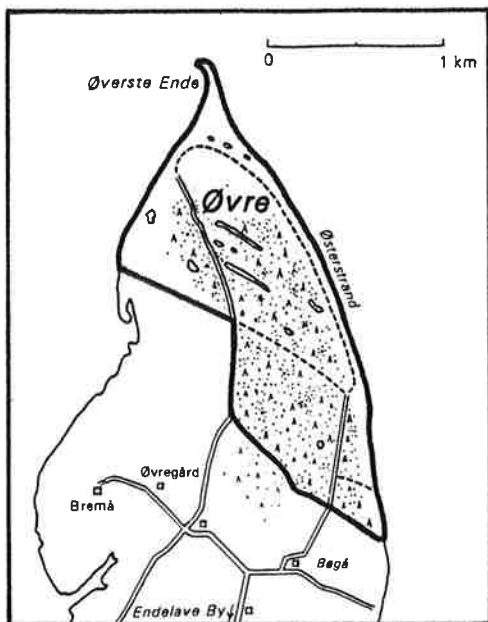

Fig. 9. Udstrækningen af det fredede område på Øvre, ialt ca. 168 ha. (Efter Dahl 1979).

nant 1986a). Der er adgangsforbud i perioden 1.4.-31.8.

I forbindelse med recipientkvalitetsplanlægningen (Vejle amtsråd 1989) er der udpeget et marint "referenceområde" ud for klinten SV for Endelave og 2 "sælområder" et omkring Møllegunden og et ud for Endelaves sydkyst. Farvandet omkring Endelave har som helhed en skærpet målsætning, da det er Ramsarområde.

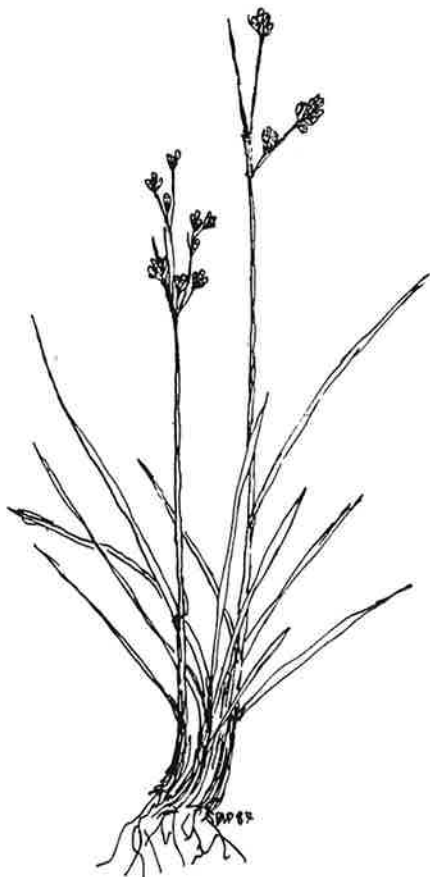
Adgangsforhold m. v.

Den enkleste måde at komme til Endelave er ved at benytte Endelavefærgen fra Snaptun (bilpladsreservering: tlf.: 75689175). Der er forbindelse 1-4 gange dagligt afhængig af ugedag, og sejltiden er 70 minutter. Til hver færgafgang er der direkte busforbindelse til/fra Horsens Banegård. Det er endvidere muligt at flyve til Endelave; landingspladsen ligger på øens vestlige del nær Kloben.

Overnatning kan ske på Mejerigårdens Camping i perioden 1.5.-1.10. (tlf.: 75689043). Ønskes tag over hovedet, er der gæstgiveri og kursuscenter i byen (tlf.: 75689021) og et lille pensionat ved flyvepladsen (tlf.: 75689074). Privat udlejning formidles gennem Kis Jeppesen (tlf.: 75689125).

Alle øens naturområder kan nås af gående via veje, stier eller langs stranden. Det tætteste vej/stinet findes på den østligste del af øen. Endelave Strandvej forbi Flasken og gang- og cykelstien rundt om Øvre er de mest anbefalelsesværdige. Kloben og klinten nås lettest ved at følge kysten. Lyngområdet kan overskues fra Gøgeurtvej og Lyngervej. Det er muligt at leje cykler; henvendelse herom kan ske til Gæstgiveriet.

I byen ligger et lille seværdigt museum indrettet i den gamle præstegårds forpagterbolig fra 1741.

Flora

INDLEDNING.

Sammenlignet med det ornitologiske stof er der publiceret forholdsvis meget om Endelaves flora, men de største og fyldigste plantelister er meget gamle. I Fredningsstyrelsens oversigt over botaniske lokaliteter i Vejle amt (Gravesen 1986) står da også: "En samlet ajourført oversigt over Endelaves vegetationsforhold og flora er ønskelig". Desværre kan nærværende undersøgelse ikke til fulde opfylde dette ønske, men den er forhåbentlig et skridt på vejen. Den ældste publicerede kortlægning af floraen på Endelave er fra 1872, hvor adjunkt C. Thomsen foretog en botanisk undersøgelsesrejse til Samsø og omliggende øer kaldet Sams-øgruppen (Thomsen 1874). Thomsen nævner 397 arter fra Endelave incl. underarter og en del kulturplanter.

Ansporet af en "interessant Planteliste" udarbejdet af den lokale læge J.C.E. Christiansen 1900-06 rejste K. Wiinstedt til Endelave sommeren 1912. En beskrivelse fra denne tur af floraen på Øvre blev publiceret året efter (Wiinstedt 1913).

I 1915 publicerede Wiinstedt en omfattende for-tegnelse over Horsensegnens flora omfattende TBU-distrikt 24 (Wiinstedt 1915). For Endelaves vedkommende er listen sammensat af plantelister fra Thomsen og Christiansen samt Wiinstedts egne notater fra 1912.

Den næste væsentlige kilde er Botanisk Forenings såkaldte "Topografisk Botanisk Undersøgelse" (TBU). Undersøgelsen vedrører udbredelsen af alle karplanter i Danmark. Resultaterne er publiceret i 42 afhandlinger, der udkom spredt over perioden 1931 til 1976. *)

Ud fra TBU's kortmateriale er der registreret 439 arter incl. underarter fra Endelave. Det er imidlertid værd at bemærke, at TBU-afhandlingerne ikke giver specificerede oplysninger om mange af de helt almindelige arter som f.eks. Bellis og Enårig Rap-græs (se iøvrigt den efterfølgende floraliste).

I 1976 påbegyndtes en regionsvis publicering af det botaniske materiale, der er indgået i "Dansk Botanisk Forenings Naturlokalitetsregister". I 1986 udkom oversigten over Vejle amt med Endelave og Svanegrunden (Gravesen 1986). Omtalen af Endela-

ve omfatter Øvre, Lynger, Kloben og Louisenlund, mens det store strandengsareal ved Flasken stort set forbigås. Flere af oversigtens oplysninger er endvidere meget gamle og i visse tilfælde forældede. Der henvises i oversigten til 27 publicerede og 2 upublicerede kilder; hovedparten vedrører TBU-afhandlingerne. Alle disse ialt 29 kilder er gennemgået i forbindelse med min indsamling.

Følgende personer, der hermed alle takkes, har bidraget med diverse nyere oplysninger: David Boertmann, Erik Hammer, Ole H. Hemmingsen, Bjarke H. Jensen, Peter Wind og Eiler Worsøe. - Bent V. Petersen har været behjælpelig med planteindsamling og plantebestemmelse.

I den følgende floraliste er de enkelte arter opført i samme rækkefølge og med samme navngivning som i "Dansk feltflora" (Hansen 1981). Ved arter, jeg selv har set indenfor perioden 1985-92, er der anført et "!" Såfremt en planteart er fundet mere end ét sted, er der som hovedregel enten brugt hyppighedsbetegnelsen alm. eller m.alm., eller for de sjældnere/mindre hyppige arter brugt udtrykket "bl.a." efterfulgt af et af findestederne eller biotoperne. Hvis en art kun er fundet ét sted, er dette angivet. - Enkelte af de af Thomsen og Wiinstedt nævnte dyrkede plantearter er udeladt.

ARTSLISTE.

Liden Ulvefod (*Lycopodium inundatum*)

TBU nr. 18. - Lavninger på Øvre (Wiinstedt 1915).

Ager-Padderok (*Equisetum arvense*)

TBU nr. 18. - M. alm. !

Dynd-Padderok (*Equisetum fluviatile*)

TBU nr. 18.

Kær-Padderok (*Equisetum palustre*)

TBU nr. 18.

Alm. Månerude (*Botrychium lunaria*)

TBU nr. 18. - Dige ved sydstranden (Wiinstedt 1915). Nævnes af Gravesen (1986) fra Kloben.

Slangetunge (*Ophioglossum vulgatum*)

TBU nr. 18. - Angives fra Kloben af Gravesen (1986). - Flere steder i lavninger på Øvre !

*) Af pladmæssige grunde medtages disse afhandlinger ikke i litteraturlisten. Nr. 1-41 er trykt i Botanisk Tidsskrift, mens den første (i artslisten betegnet nr. 0) er trykt i D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, Nat. og Mathem., Afd. 9 rk. III. 2.

Ørnebregne (*Pteridium aquilinum*)
TBU nr. 18. - Ved Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Bjerg-Mangeløv (*Thelypteris limbosperma*)
TBU nr. 18.

Kær-Mangeløv (*Thelypteris palustris*)
I Louisenlund (Gravesen 1986).

Fjerbregne (*Athyrium filix-femina*)
TBU nr. 18. - SV for Øvre (Wiinstedt 1915).

Alm. Mangeløv (*Dryopteris filix-mas*)
Bl.a. ved Louisenlund !

Smalbladet Mangeløv (*Dryopteris carthusiana*)
TBU nr. 18. - Øvre !

Bredbladet Mangeløv (*Dryopteris dilatata*)
TBU nr. 18. - Lynger !

Finbladet Mangeløv (*Dryopteris expansa*)
Lynger !

Kambregne (*Blechnum spicant*)
TBU nr. 18. - SV for Øvre (Wiinstedt 1915).

Alm. Engelsød (*Polypodium vulgare*)
TBU nr. 18. - Bl.a. på Øvre !

Douglasgran (*Pseudotsuga menziesii*)
Ved Louisenlund (Worsøe, pers.medd. 1988).

Rød-Gran (*Picea abies*)
Alm. !

Skov-Fyr (*Pinus sylvestris*)
Øvre !

Alm. Bjerg-Fyr (*Pinus montana*)
Bl.a. på Øvre !

Østrisk Fyr (*Pinus nigra*)
Øvre !

Sitka-Gran (*Picea sitchensis*)
Bl.a. ved Louisenlund (Worsøe, pers.medd. 1988).

Ene (*Juniperus communis*)
TBU nr. 36. - Øvre !

Druemunke (*Actaea spicata*)
TBU nr. 22. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Eng-Kabelleje (*Caltha palustris*)
Louisenlund (Larsen 1983).

Gul Frøstjerne (*Thalictrum flavum*)
TBU nr. 22. - Louisenlund (Wiinstedt 1915). -
Nævnes af Gravesen (1986) fra Kloben.

Blå Anemone (*Anemone hepatica*)
TBU nr. 22. - Louisenlund (Lægsgaard 1986).

Gul Anemone (*Anemone ranunculoides*)
Louisenlund (Lægsgaard 1986).

Hvid Anemone (*Anemone nemorosa*)
TBU nr. 22. - Louisenlund !

Skovranke (*Clematis vitalba*)
Ved sydvestkysten !

Strand-Vandranunkel (*Batrachium baudotii*)
Øvre !

Hårfliget Vandranunkel (*Batrachium trichophyllum*)
TBU nr. 22. - Bl.a. i sø nær Louisenlund !

Alm. Vandranunkel (*Batrachium aquatile*)
Lynger !

Nedbøjet Ranunkel (*Ranunculus flammula*)
Alm. !

Tigger-Ranunkel (*Ranunculus sceleratus*)
TBU nr. 22. - Alm. !

Nyrebladet Ranunkel (*Ranunculus auricomus*)
TBU nr. 22. - Louisenlund (Larsen 1983).

Knold-Ranunkel (*Ranunculus bulbosus*)
TBU nr. 22. - Alm. !

Stivhåret Ranunkel (*Ranunculus sardous*)
TBU nr. 22. - Mod SV (Wiinstedt 1915). - Nævnes af Gravesen (1986) fra Kloben.

Lav Ranunkel (*Ranunculus repens*)
Alm. !

Bidende Ranunkel (*Ranunculus acris*)
Alm. !

Vorterod (*Ficaria verna*)
TBU nr. 22. - Alm. !

Musehale (*Myosurus minimus*)

TBU nr. 22.

Kølle-Valmue (*Papaver argemone*)

Alm. !

Gærde-Valmue (*Papaver dubium*)

TBU nr. 27. - Langs veje (Worsøe, pers.medd. 1988).

Svaleurt (*Chelidonium majus*)

I byen !

Liden Lærkespore (*Corydalis intermedia*)

TBU nr. 27. - Ved Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Læge-Jordrøg (*Fumaria officinalis*)

TBU nr. 27. - Alm. !

Skov-Elm (*Ulmus glabra*)

Louisenlund (Larsen 1983).

Humle (*Humulus lupulus*)

TBU nr. 33. - Ved byen og i Louisenlund !

Liden Nælde (*Urtica urens*)

Alm. !

Stor Nælde (*Urtica dioeca*)

TBU nr. 33. - M. alm. !

Alm. Valnød (*Juglans regia*)

Ved nogle af gårdene !

Bøg (*Fagus sylvatica*)

TBU nr. 36. - Bl.a. i Louisenlund !

Rød-Eg (*Quercus rubra*)

Louisenlund (Larsen 1983).

Alm. Eg (*Quercus robur*)

TBU nr. 36. - Bl.a. i Louisenlund !

Vorte-Birk (*Betula pendula*)

Bl.a. i Lynger !

Dun-Birk (*Betula pubescens*)

Bl.a. i Lynger !

Rød-El (*Alnus glutinosa*)

TBU nr. 36. - Bl.a. i Lynger !

Grå-El (*Alnus incana*)

Louisenlund !

Hassel (*Corylus avellana*)

TBU nr. 36. - Bl.a. i Louisenlund !

Brudurt (*Herniaria glabra*)

TBU nr. 25.

Alm. Spergel (*Spergula arvensis*)

Alm. !

Mark-Hindeknæ (*Spergularia rubra*)

TBU nr. 25. - Bl.a. ved Lynger !

Vingefrøet Hindeknæ (*Spergularia media*)

TBU nr. 25. - Bl.a. på strandengene ved Flasken.

Kødet Hindeknæ (*Spergularia marina*)

TBU nr. 25. - På flere af strandengene !

Femhannet Hønsetarm (*Cerastium semidecandrum*)

M. alm. !

Storblomstret Hønsetarm (*Cerastium arvense*)

Bl.a. ved Louisenlund !

Alm. Hønsetarm (*Cerastium fontanum var. triviale*)

M. alm. !

Lund-Fladstjerne (*Stellaria nemorum*)

Ved Louisenlund !

Alm. Fuglegræs (*Stellaria media*)

M. alm. !

Bleg Fuglegræs (*Stellaria pallida*)

Øvre !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Stor Fladstjerne (*Stellaria holostea*)

TBU nr. 25. - Alm. !

Sump-Fladstjerne (*Stellaria alsine*)

TBU nr. 25.

Græsbladet Fladstjerne (*Stellaria graminea*)

Alm. !

Knude-Firling (*Sagina nodosa*)

TBU nr. 25. - Bl.a. på Øvre !

Alm. Firling (*Sagina procumbens*)

Alm. !

Kronløs Firling (*Sagina apetala*)

TBU nr. 25. - V for klinten og Ø for byen (Wiinstedt 1915).

Strand-Firling (*Sagina maritima*)

TBU nr. 25. - Bl.a. ved Flasken !

Strandarve (*Honckenia peploides*)

TBU nr. 25. - M. alm. langs kysten !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Alm. Markarve (*Arenaria serpyllifolia*)

Øvre !

Skovarve (*Moehringia trinervia*)

TBU nr. 25. - Louisenlund (Larsen 1983).

Klinte (*Agrostemma githago*)

Angives af Thomsen (1874).

Aften-Pragtstjerne (*Silene alba*)

TBU nr. 25.

Blæresmælde (*Silene vulgaris ssp. vulgaris*)

TBU nr. 25. - Bl.a. på Øvre !

Nat-Limurt (*Silene noctiflora*)

TBU nr. 25. - I byen (Wiinstedt 1915).

Gaffel-Limurt (*Silene dichotoma*)

På marker (Wiinstedt 1915).

Sæbeurt (*Saponaria officinalis*)

TBU nr. 25. - Louisenlunds Have (Thomsen 1874).

Bakke-Nellike (*Dianthus deltoides*)

TBU nr. 25. - Bl.a. på Øvre !

Strand-Bede (*Beta vulgaris ssp. maritima*)

TBU nr. 35. - Bl.a. ved Flasken !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Blågrøn Gåsefod (*Chenopodium glaucum*)

TBU nr. 35.

Stolthenriks-Gåsefod (*Chenopodium bonushenricus*)

TBU nr. 35. - Bl.a. ved byen !

Rød Gåsefod (*Chenopodium rubrum*)

TBU nr. 35. - Bl.a. på strandene ved Flasken !

Mur-Gåsefod (*Chenopodium murale*)

TBU nr. 35.

Grøn Gåsefod (*Chenopodium suecicum*)

TBU nr. 35.

Hvidmelet Gåsefod (*Chenopodium album*)

Alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Tykbladet Mælde (*Atriplex glabriuscula*)

TBU nr. 35.

Spyd-Mælde (*Atriplex prostrata ssp. prostrata*)

TBU nr. 35. - M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Skønbægret Mælde (*Atriplex prostrata ssp. calotheca*)

TBU nr. 35. - Nævnes af Wiinstedt (1915). - Angives fra Kloben af Gravesen (1986).

Strand-Mælde (*Atriplex littoralis*)

TBU nr. 35. - M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Svine-Mælde (*Atriplex patula*)

TBU nr. 35. - Bl.a. på stranden N for Flasken !

Stilket Kilebæger (*Halimione pedunculata*)

TBU nr. 35. - Bl.a. på stranden ved Flasken !

Alm. Salturt (*Salicornia europaea*)

TBU nr. 35. - Bl.a. ved Flasken !

Kortakset Salturt (*Salicornia ramosissima*)

TBU nr. 35.

Strandgåsefod (*Suaeda maritima*)

TBU nr. 35. - M. alm. !

Sodaurt (*Salsola kali*)

TBU nr. 35. - Bl.a. på østkysten !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Vand-Skræppe (*Rumex hydrolapathum*)

Lynger (Jensen, pers.medd. 1992).

Kruset Skræppe (*Rumex crispus*)

TBU nr. 5. - Alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Skov-Skræppe (*Rumex sanguineus*)

TBU nr. 5. - Ved Louisenlund (Worsøe, pers.-medd. 1988).

Nøgle-Skræppe (*Rumex conglomeratus*)

TBU nr. 5. - I byen (Thomsen 1874).

Butbladet Skræppe (*Rumex obtusifolius*)

TBU nr. 5. - Øvre (Worsøe, pers.medd. 1988).

Rødknæ (*Rumex acetosella*)

TBU nr. 5. - M. alm. !

Alm. Syre (*Rumex acetosa*)

TBU nr. 5. - M. alm. !

Dusk-Syre (*Rumex thyrsiflorus*)

Alm. !

Vand-Pileurt (*Polygonum amphibium*)

TBU nr. 5. - Bl.a. på Øvre !

Fersken-Pileurt (*Polygonum persicaria*)

TBU nr. 5. - Alm. !

Bleg Pileurt (*Polygonum lapathifolium* ssp. *pallidum*)

Angives af Thomsen (1874).

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Bidende Pileurt (*Polygonum hydropiper*)

TBU nr. 5. - Louisenlund (Thomsen 1874).

Vej-Pileurt (*Polygonum aviculare*)

TBU nr. 5. - M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Snerle-Pileurt (*Polygonum convolvulus*)

TBU nr. 5. - M. alm. !

Alm. Boghvede (*Fagopyrum esculentum*)

Bl.a. i byen !

Engelskgræs (*Armeria maritima*)

TBU nr. 12. - Alm. især ved Kloben !

Lav Hindebæger (*Limonium humile*)

Flasken (Lægsgaard 1986).

Tæt blomstret Hindebæger (*Limonium vulgare*)

Flasken !

Dværg-Perikon (*Hypericum humifusum*)

TBU nr. 6. - Mod N (Wiinstedt 1915).

Prikbladet Perikon (*Hypericum perforatum*)

TBU nr. 6. - Alm. !

Kantet Perikon (*Hypericum maculatum*)

Bl.a. på Øvre (Worsøe, pers.medd. 1988).

Vinget Perikon (*Hypericum tetrapterum*)

TBU nr. 6. - Ved Louisenlund !

Alm. Katost (*Malva sylvestris*)

TBU nr. 20. - Alm. !

Rundbladet Katost (*Malva neglecta*)

TBU nr. 20. - Bl.a. ved kirkediget !

Liden Katost (*Malva pusilla*)

TBU nr. 20. - I byen (Wiinstedt 1915).

Moskus-Katost (*Malva moschata*)

TBU nr. 20.

Rundbladet Soldug (*Drosera rotundifolia*)

TBU nr. 7. - I lavninger på Øvre !

Ager-Stedmoderblomst (*Viola arvensis*)

TBU nr. 20. - M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Skov-Viol (*Viola reichenbachiana*)

TBU nr. 20. - Bl.a. i Louisenlund !

Krat-Viol (*Viola riviniana*)

TBU nr. 20. - Louisenlund (Larsen 1983).

Hunde-Viol (*Viola canina*)

TBU nr. 20. - Alm. !

Marts-Viol (*Viola odorata*)

TBU nr. 20. - Bl.a. i byen !

Eng-Viol (*Viola palustris*)

TBU nr. 20. - Bl.a. på Øvre !

Hvid Pil (*Salix alba*)

Mod V (Thomsen 1874).

Bånd-Pil (*Salix viminalis*)

Bl.a. i Louisenlund (Worsøe, pers.medd. 1988).

Grå-Pil (*Salix cinerea*)

TBU nr. 36. - Bl.a. i Lynger !

Krybende Pil (*Salix repens*)

TBU nr. 36. - Alm. !

Øret Pil (*Salix aurita*)
TBU nr. 36. - Lynger !

Selje-Pil (*Salix caprea*)
TBU nr. 36. - Ved Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Bævreasp (*Populus tremula*)
TBU nr. 36. - Lynger/Louisenlund-området !

Sølv-Poppel (*Populus alba*)
Vestøen (Worsøe, pers.medd. 1988).

Pyramide-Poppel (*Populus nigra*)
Vestøen (Worsøe, pers.medd. 1988).

Landevejs-Poppel (*Populus x canadensis*)
Langs veje !

Engkarse (*Cardamine pratensis ssp. pratensis*)
Bl.a. ved Flasken !

Løgekarse (*Alliaria petiolata*)
TBU nr. 23. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Rank Vejsennep (*Sisymbrium officinale*)
TBU nr. 23. - Alm. !

Finbladet Vejsennep (*Descurainia sophia*)
TBU nr. 23.
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Kær-Guldkarse (*Rorippa palustris*)
TBU nr. 23.

Ager-Sennep (*Sinapis arvensis*)
TBU nr. 23. - Langs vejene (Worsøe, pers.medd. 1988).

Ager-Kål (*Brassica campestris*)
TBU nr. 23.

Sort Sennep (*Brassica nigra*)
I byen (Thomsen 1874).

Småskulpet Dodder (*Camelina microcarpa*)
TBU nr. 23. - Forvildet ifølge Gravesen (1986).

Dansk Kokleare (*Cochlearia danica*)
TBU nr. 23. - Ved Lynger (Thomsen 1874) og ved Kloben (Wiinstedt 1915).
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Læge-Kokleare (*Cochlearia officinalis*)
TBU nr. 23. - Alm. langs stranden !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Engelsk Kokleare (*Cochlearia anglica*)
Strandeng ved Flasken !

Kløvplade (*Berteroa incana*)
TBU nr. 23. - Mark ved Louisenlund (Thomsen 1874).

Hyrdetaske (*Capsella bursa-pastoris*)
M. alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Alm. Pengeurt (*Thlaspi arvense*)
TBU nr. 23. - Nær Lynger !

Stinkende Karse (*Lepidium ruderales*)
TBU nr. 23. - På marker (Wiinstedt 1915).

Flipkrave (*Teesdalia nudicaulis*)
TBU nr. 23. - Øvre !

Strandkål (*Crambe maritima*)
TBU nr. 23. - M. alm. langs kysten !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Strandsennep (*Cakile maritima ssp. baltica*)
TBU nr. 23. - Alm. langs kysten !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Kiddike (*Raphanus raphanistrum*)
TBU nr. 23.

Hedelyng (*Calluna vulgaris*)
TBU nr. 3. - Bl.a. på Øvre !

Klokkelyng (*Erica tetralix*)
TBU nr. 3. - Bl.a. på Øvre !

Blåbær (*Vaccinium myrtillus*)
TBU nr. 3. - Øvre (Wiinstedt 1915). Anses for forsvundet af Gravesen (1986).

Tranebær (*Oxycoccus palustris*)
Øvre !

Revling (*Empetrum nigrum*)
TBU nr. 3. - Bl.a. på Øvre !

Liden Vintergrøn (*Pyrola minor*)
TBU nr. 12. - Lynger (Wiinstedt 1915).

Hulkravet Kodriver (*Primula veris*)
TBU nr. 2. - Louisenlund (Lægsgaard).

Vandrøllike (*Hottonia palustris*)
TBU nr. 2.

Pengebladet Fredløs (*Lysimachia nummularia*)
TBU nr. 2.

Dusk-Fredløs (*Lysimachia thyrsoflora*)
Louisenlund (Larsen 1983).

Alm. Fredløs (*Lysimachia vulgaris*)
TBU nr. 2. - Bl.a. på Øvre !

Skovstjerne (*Trientalis europaea*)
TBU nr. 2 - Bl.a. i Lyngerområdet !

Sandkryb (*Glaux maritima*)
TBU nr. 2. - Alm. ved strandengene !

Rød Arve (*Anagallis arvensis ssp. arvensis*)
TBU nr. 2. - Alm. !

Knudearve (*Centunculus minimus*)
TBU nr. 2. - Ved Lynger og på Øvre (Wiinstedt 1915).

Stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*)
TBU nr. 36.

Bidende Stenurt (*Sedum acre*)
TBU nr. 11. - Alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Alm. Sct. Hansurt (*Sedum telephium ssp. maximum*)
TBU nr. 11. - Angives af Wiinstedt (1915).

Kornet Stenbræk (*Saxifraga granulata*)
TBU nr. 11. - Bl.a. på skrænter mod NV !

Alm. Mjødurt (*Filipendula ulmaria*)
Bl.a. i Louisenlund !

Hindbær (*Rubus idaeus*)
TBU nr. 32. - Bl.a. ved Lynger !

Brombær (*Rubus fruticosus*)
M. alm. !

Korbær (*Rubus caesius*)
Bl.a. på Øvre !

Hassel-Brombær (*Rubus corylifolius*)
Bl.a. på Øvre !

Rynket Rose (*Rosa rugosa*)
M. alm. !

Klit-Rose (*Rosa pimpinellifolia*)
Øvre !

Glat Hunderose (*Rosa canina ssp. canina*)
På V-øen og ved Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Alm. Agermåne (*Agrimonia eupatoria*)
TBU nr. 32. - Angives af Thomsen (1874).

Feber-Nellikerod (*Geum urbanum*)
TBU nr. 32. - Bl.a. ved Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Krybende Potentil (*Potentilla reptans*)
Mod V (Thomsen 1874).

Tormentil (*Potentilla erecta*)
Alm. !

Sølv-Potentil (*Potentilla argentea*)
Mod V (Thomsen 1874).

Gåse-Potentil (*Potentilla anserina*)
M. alm. !

Skov-Jordbær (*Fragaria vesca*)
TBU nr. 32. - Louisenlund (Thomsen 1874).

Alm. Dværgløvefod (*Aphanes arvensis*)
TBU nr. 32. - Angives af Thomsen (1874).

Alm. Røn (*Sorbus aucuparia*)
TBU nr. 36. - Alm. !

Selje-Røn (*Sorbus intermedia*)
Bl.a. på Øvre !

Skov-Æble (*Malus sylvestris*)
Bl.a. ved Louisenlund !

Alm. Hvidtjørn (*Crataegus laevigata*)
TBU nr. 36. - Angives af Thomsen (1874).

Engriflet Hvidtjørn (*Crataegus monogyna*)
TBU nr. 36. - Bl.a. i Louisenlund/Lynger-området !

Slåen (*Prunus spinosa*)

TBU nr. 36. - Alm. !

Mirabel (*Prunus cerasifera*)

Bl.a. i Lynger !

Alm. Hæg (*Prunus padus*)

Louisenlund (Gravesen 1986).

Gyvel (*Sarothamnus scoparius*)

Bl.a. på Øvre !

Mark-Krageklo (*Ononis repens*)

TBU nr. 0. - Alm. !

Humle-Sneglebælg (*Medicago lupulina*)

Angives af Thomsen (1874).

Foder-Lucerne (*Medicago sativa*)

På marker (Wiinstedt 1915).

Mark-Stenkløver (*Melilotus officinalis*)

Angives af Wiinstedt (1915).

Jordbær-Kløver (*Trifolium fragiferum*)

TBU nr. 0. - Bl.a. på Flasken !

Hvid Kløver (*Trifolium repens*)

M. alm. !

Alsike-Kløver (*Trifolium hybridum*)

Alm. !

Rød Kløver (*Trifolium pratense*)

M. alm. !

Bugtet Kløver (*Trifolium medium*)

Bl.a. i Louisenlund (Worsøe, pers.medd. 1988).

Hare-Kløver (*Trifolium arvense*)

Bl.a. på Øvre !

Stribet Kløver (*Trifolium striatum*)

TBU nr. 0.

Humle-Kløver (*Trifolium aureum*)

TBU nr. 0.

Gul Kløver (*Trifolium campestre*)

Bl.a. på Øvre !

Fin Kløver (*Trifolium dubium*)

Ved Flasken og ved Lynger (Worsøe, pers.medd. 1988).

Rundbælg (*Anthyllus vulneraria*)

Angives af Thomsen (1874).

Sump-Kællingetand (*Lotus uliginosus*)

TBU nr. 0.

Alm. Kællingetand (*Lotus corniculatus*)

Bl.a. på Øvre !

Smalbladet Kællingetand (*Lotus tenuis*)

Bl.a. på Øvre og ved Lynger (Worsøe, pers.medd. 1988).

Sød Astragal (*Astragalus glycyphyllus*)

TBU nr. 0. - Flasken (Thomsen 1874).

Liden Fugleklo (*Ornithopus perpusillus*)

Lynger !

Gærde-Vikke (*Vicia sepium*)

TBU nr. 0. - Louisenlund (Larsen 1983).

Muse-Vikke (*Vicia cracca*)

M. alm. !

Tofrøet Vikke (*Vicia hirsuta*)

Ved stranden (Larsen 1983).

Vår-Vikke (*Vicia lathyroides*)

Bl.a. i Lyngerområdet !

Smalbladet Vikke (*Vicia sativa ssp. angustifolia*)

Øvre !

Gul Fladbælg (*Lathyrus pratensis*)

Ved Lynger !

Krat-Fladbælg (*Lathyrus montanus*)

TBU nr. 0.

Aks-Tusindblad (*Myriophyllum spicatum*)

TBU nr. 27. - Angives af Wiinstedt (1915).

Vandspir (*Hippuris vulgaris*)

TBU nr. 27. - Bl.a. i Lynger !

Kattehale (*Lythrum salicaria*)

TBU nr. 27. - Bl.a. i Lynger !

Vandportulak (*Pepelis portula*)

TBU nr. 27.

Gederams (*Chamaenerion angustifolium*)

TBU nr. 38. - M. alm. !

Kær-Dueurt (*Epilobium palustre*)

TBU nr. 38. - Bl.a. på Øvre !

Glat Dueurt (*Epilobium montanum*)

TBU nr. 38. - Ved Lynger (Worsøe, pers.medd. 1988).

Lådden Dueurt (*Epilobium hirsutum*)

TBU nr. 38. - Bl.a. ved byen !

Dunet Dueurt (*Epilobium parviflorum*)

TBU nr. 38. - Bl.a. ved væld mod V (Wiinstedt 1915).

Kantet Dueurt (*Epilobium adnatum*)

Angives af Wiinstedt (1915).

Kirtlet Dueurt (*Epilobium ciliatum*)

Ved Holmgård.

Dunet Steffensurt (*Circaea lutetiana*)

TBU nr. 38. - Ved Louisenlund !

Benved (*Euonymus europaeus*)

TBU nr. 36. - Bl.a. i Lynger !

Kristtorn (*Ilex aquifolium*)

TBU nr. 36. - Louisenlund !

Alm. Bingelurt (*Mercurialis perennis*)

TBU nr. 20.

Skærm-Vortemælk (*Euphorbia helioscopia*)

TBU nr. 20. - Bl.a. langs vejene !

Liden Vortemælk (*Euphorbia exigua*)

TBU nr. 20. - Mod SV (Wiinstedt 1915).

Gaffel-Vortemælk (*Euphorbia peplus*)

TBU nr. 20. - Angives af Thomsen (1874).

Vrietorn (*Rhamnus cathartica*)

TBU nr. 36. - Ved Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Tørst (*Frangula alnus*)

TBU nr. 36. - Bl.a. ved Lynger !

Hestekastanie (*Aesculus hippocastanum*)

Flere steder nær bebyggelse !

Ahorn (*Acer pseudoplatanus*)

TBU nr. 36. - Louisenlund !

Skovsyre (*Oxalis acetosella*)

Louisenlund !

Liden Storkenæb (*Geranium pusillum*)

TBU nr. 7. - Alm. !

Kløftet Storkenæb (*Geranium dissectum*)

TBU nr. 7. - Bl.a. på Øvre (Worsøe, pers.medd. 1988).

Blød Storkenæb (*Geranium molle*)

TBU nr. 7. - Alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtant 1986).

Skinnende Storkenæb (*Geranium lucidum*)

Angives af Wiinstedt (1915).

Stinkende Storkenæb (*Geranium robertianum*)

TBU nr. 7. - Bl.a. i Louisenlund !

Hejrenæb (*Erodium cicutarium*)

TBU nr. 7. - Alm. !

Vild Hør (*Linum catharticum*)

TBU nr. 21. - Alm. mod V (Wiinstedt 1915).

Alm. Hør (*Linum usitatissimum*)

Forvildet (Thomsen 1874).

Tusindfrø (*Radiola linoides*)

TBU nr. 21. - Bl.a. på Øvre !

Alm. Mælkurt (*Polygala vulgaris*)

TBU nr. 21.

Vedbend (*Hedera helix*)

TBU nr. 36. - Louisenlund !

Vandnavle (*Hydrocotyle vulgaris*)

TBU nr. 16. - Alm. !

Sanikel (*Sanicula europaea*)

TBU nr. 16. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Strand-Mandstro (*Eryngium maritimum*)

Alm. langs stranden !

Hulsvøb (*Chaerophyllum temulentum*)

TBU nr. 16. - I byen !

Gærde-Kørvel (*Anthriscus caucalis*)

TBU nr. 16. - I byen !

Vild Kørvel (*Anthriscus sylvestris*)
TBU nr. 16. - M. alm. !

Hvas Randfrø (*Torilis japonica*)
TBU nr. 16.

Skarntyde (*Conium maculatum*)
TBU nr. 16. - Tangdiger ved byen !

Smalbladet Hareøre (*Bupleurum tenuissimum*)
TBU nr. 16. - Bl.a. ved Flasken !

Svømmende Sumpskærm (*Helosciadium inundatum*)
TBU nr. 16. - Bl.a. ved Lynger og på Øvre (Wiinstedt 1915).

Kommen (*Carum carvi*)
TBU nr. 16.

Alm. Pimpinelle (*Pimpinella saxifraga*)
TBU nr. 16. - Bl.a. på Øvre !

Skvalderkål (*Aegopodium podagraria*)
TBU nr. 16.

Sideskærm (*Berula erecta*)
TBU nr. 16.

Vand-Klaseskærm (*Oenanthe fistulosa*)
TBU nr. 16. - Lynger (Wiinstedt 1915) og Øvre (Gravesen 1986).

Billebo-Klaseskærm (*Oenanthe aquatica*)
Louisenlund (Larsen 1983).

Hundepersille (*Aethusa cynapium*)
TBU nr. 16. - Bl.a. ved Flasken !

Angelik (*Angelica sylvestris*)
TBU nr. 16.

Strand-Kvan (*Angelica archangelica* ssp. *litoralis*)
Strandeng nær byen !

Kær-Svovlrod (*Peucedanum palustre*)
TBU nr. 16. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Pastinak (*Pastinaca sativa*)
TBU nr. 16. - I byen (Thomsen 1874).

Kæmpe-Bjørneklo (*Heracleum pubescens*)
Bl.a. ved byen !

Alm. Bjørneklo (*Heracleum sphondylium*)
Ved byen !

Vild Gulerod (*Daucus carota* ssp. *carota*)
TBU nr. 16. - Bl.a. ved Lynger !

Eng-Ensian (*Gentianella uliginosa*)
TBU nr. 24. - Kloben (Wiinstedt 1915). - Flasken !

Liden Tusindgylden (*Centaurium pulchellum*)
TBU nr. 24. - Bl.a. ved Flasken !

Mark-Tusindgylden (*Centaurium erythraea*)
TBU nr. 24. - Bl.a. ved Flasken !

Strand-Tusindgylden (*Centaurium littorale*)
TBU nr. 24. - Bl.a. ved Flasken !

Liden Singrøn (*Vinca minor*)
Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Bukketorn (*Lycium barbarum*)
Alm. bl.a. som hegn langs dele af N-kysten !

Fig. 10. Eng-Ensian (*Gentianella uliginosa*), Flasken d. 20.8.1978.

Trods ihærdig eftersøgning de sidste 14 år er det ikke lykkedes at genfinde Eng-Ensian på Endelave.

Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*)
TBU nr. 30. - I byen (Thomsen 1874).

Sort Natskygge (*Solanum nigrum ssp. nigrum*)
Alm. !

Bittersød Natskygge (*Solanum dulcamara*)
TBU nr. 30. - Bl.a. i Louisenlund !

Gærde-Snerle (*Calystegia sepium*)
TBU nr. 30. - Ved Louisenlund !

Ager-Snerle (*Convolvulus arvensis*)
M. alm. !

Hør-Silke (*Cuscuta epilinum*)
TBU nr. 30. - Angives af Thomsen (1874).

Bukkeblad (*Menyanthes trifoliata*)
TBU nr. 24. - Louisenlund (Thomsen 1874).

Ager-Stenfrø (*Lithospermum arvense*)
TBU nr. 31. - Angives af Wiinstedt (1915).

Læge-Oksetunge (*Anchusa officinalis*)
TBU nr. 31. - Alm. !

Krumhals (*Anchusa arvensis*)
Alm. !

Mark-Forglemmigej (*Myosotis arvensis*)
Alm. !

Bakke-Forglemmigej (*Myosotis ramosissima*)
TBU nr. 31. - Alm. !

Skov-Forglemmigej (*Myosotis sylvatica*)
Øvre (Worsøe, pers.medd. 1988).

Rank Forglemmigej (*Myosotis stricta*)
TBU nr. 31. - Øvre !

Forskelligfarvet Forglemmigej (*Myosotis discolor*)
TBU nr. 31. - Øvre !

Sump-Forglemmigej (*Myosotis laxa*)
TBU nr. 31. - Louisenlund (Larsen 1983).

Eng-Forglemmigej (*Myosotis palustris*)
Meget sparsom ifølge Thomsen (1874).

River (*Asperugo procumbens*)
TBU nr. 31. - I byen (Wiinstedt 1915).

Hundetunge (*Cynoglossum officinale*)
TBU nr. 31. - I byen (Wiinstedt 1915).

(*Amsinckia arenaria*)
Alm. !

Hjulkrone (*Borago officinalis*)
Bl.a. på N-øen !

Småhaget Pigfrø (*Lappula echinata*)
TBU nr. 31. - I byen (Wiinstedt 1915).

Alm. Skjolddrager (*Scutellaria galericulata*)
TBU nr. 37. - Bl.a. på Øvre !

Katteurt (*Nepeta cataria*)
TBU nr. 37. - I byen (Wiinstedt 1915). Antagelig
forsvundet ifølge Gravesen (1986).

Korsknap (*Glechoma hederacea*)
TBU nr. 37. - Alm. !

Alm. Brunelle (*Prunella vulgaris*)
Alm. !

Hamp-Hanekro (*Galeopsis speciosa*)
TBU nr. 37.

Alm. Hanekro (*Galeopsis tetrahit*)
Ved byen !

Skov-Hanekro (*Galeopsis bifida*)
TBU nr. 37. - Bl.a. på Øvre !

Døvnælde (*Lamium album*)
TBU nr. 37. - Alm. !

Liden Tvetand (*Lamium amplexicaule*)
TBU nr. 37. - På V-øen (Worsøe, pers.medd.
1988).

Rød Tvetand (*Lamium purpureum*)
TBU nr. 37. - M. alm. !

Guldnaelde (*Lamiastrum galeobdolon*)
TBU nr. 37.

Alm. Hjertespand (*Leonurus cardiaca*)
TBU nr. 37. - I byen (Wiinstedt 1915).

Rød Tandbæger (*Ballota nigra ssp. nigra*)
TBU nr. 37. - Bl.a. i byen !

Ager-Galtetand (*Stachys arvensis*)

TBU nr. 37. - På V-øen (Worsøe, pers.medd. 1988).

Skov-Galtetand (*Stachys sylvatica*)

TBU nr. 37. - Alm. !

Kær-Galtetand (*Stachys palustris*)

TBU nr. 37. - I byen (Thomsen 1874).

Kransbørste (*Clinopodium vulgare*)

TBU nr. 37. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Sværtevæld (*Lycopus europaeus*)

TBU nr. 37. - Alm. !

Vand-Mynte (*Mentha aquatica*)

TBU nr. 37. - Bl.a. i Lynger/Louisenlund-området !

Grøn Mynte (*Mentha spicata*)

TBU nr. 37. - Øvre (Worsøe, pers.medd. 1988).

Ager-Mynte (*Mentha arvensis*)

TBU nr. 37. - Bl.a. i Lynger (Worsøe, pers.medd. 1988).

Krans-Mynte (*Mentha aquatica x M. arvensis*)

TBU nr. 37.

Eng-Mynte (*Mentha arvensis x M. spicata*)

TBU nr. 37. - Forvildet ifølge Gravesen (1986).

Fliget Vejbred (*Plantago coronopus*)

TBU nr. 26. - Bl.a. langs stranden ved Lynger !

Strand-Vejbred (*Plantago maritima*)

TBU nr. 26. - Alm. langs kysten !

Lancet-Vejbred (*Plantago lanceolata*)

M. alm. !

Dunet Vejbred (*Plantago media*)

TBU nr. 26. - I en have (Thomsen 1874).

Glat Vejbred (*Plantago major*)

M. alm. !

Strandbo (*Littorella uniflora*)

TBU nr. 26. - Lavninger på Øvre (Wiinstedt 1915).

Ask (*Fraxinus excelsior*)

Louisenlund !

Filtbladet Kongelys (*Verbascum thapsus*)

TBU nr. 29. - I byen (Worsøe, pers.medd. 1988).

Knoldet Brunrod (*Scrophularia nodosa*)

TBU nr. 29. - Louisenlund !

Alm. Torskemund (*Linaria vulgaris*)

M. alm. !

Spydbladet Torskemund (*Kickxia elatine*)

TBU nr. 29. - Angives af Wiinstedt (1915) og som forvildet af Gravesen (1986).

Smalbladet Ærenpris (*Veronica scutellata*)

TBU nr. 29. - Lynger (Wiinstedt 1915) og Øvre (Gravesen 1986).

Lancetbladet Ærenpris (*Veronica anagallis-aquatica*)

TBU nr. 29. - I byen og i Louisenlund (Thomsen 1874).

Vand-Ærenpris (*Veronica catenata*)

TBU nr. 29.

Tykbladet Ærenpris (*Veronica beccabunga*)

TBU nr. 29.

Læge-Ærenpris (*Veronica officinalis*)

Bl.a. ved Lynger !

Tveskægget Ærenpris (*Veronica chamaedrys*)

TBU nr. 29. - Louisenlund/Lynger-området !

Bjerg-Ærenpris (*Veronica montana*)

TBU nr. 29. - Bl.a. i Louisenlund/Lynger-området !

Trefliget Ærenpris (*Veronica triphyllos*)

TBU nr. 29. - Mod N (Wiinstedt 1915).

Glat Ærenpris (*Veronica serpyllifolia*)

Lynger !

Mark-Ærenpris (*Veronica arvensis*)

Lynger !

Vedbend-Ærenpris (*Veronica hederifolia*)

TBU nr. 29. - Bl.a. i Louisenlund !

Storkronet Ærenpris (*Veronica persica*)

TBU nr. 29. - Alm. !

Mat Ærenpris (*Veronica opaca*)

Ved stranden (Larsen 1983).

Flerfarvet Ærenpris (*Veronica agrestis*)

TBU nr. 29.

Alm. Kohvede (*Melampyrum pratense*)

TBU nr. 29. - Louisenlund !

Kalk-Øjentrøst (*Euphrasia rostkoviana*)

Sydøst for Øvre (Wiinstedt 1915).

Lyng-Øjentrøst (*Euphrasia micrantha*)

TBU nr. 29. - Øvre (Gravesen 1986).

Kort Øjentrøst (*Euphrasia nemorosa*)

TBU nr. 29. - Bl.a. ved Lynger !

Kirtel-Øjentrøst (*Euphrasia brevipila* ssp. *brevipila*)

Ved Lynger (Worsøe, pers.medd. 1988).

Spids Øjentrøst (*Euphrasia stricta*)

TBU nr. 29.

Spinkel Øjentrøst (*Euphrasia brevipila* ssp. *tenuis*)

TBU nr. 29.

(*Euphrasia nemorosa* x *E. brevipila*)

TBU nr. 29.

Tidlig Rødtop (*Odontites verna* ssp. *verna*)

TBU nr. 29. - Nær klinten !

Sommer-Rødtop (*Odontites verna* ssp. *pumila*)

TBU nr. 29.

Mose-Troldurt (*Pedicularis sylvatica*)

TBU nr. 29. - Bl.a. i Lynger !

Tidlig Skjaller (*Rhinanthus serotinus* ssp. *vernalis*)

TBU nr. 29.

Liden Skjaller (*Rhinanthus minor*)

Ved Lynger (Worsøe, pers.medd. 1988).

Bredbladet Skjaller (*Rhinanthus minor* ssp. *minor*)

TBU nr. 29.

Skælrod (*Lathraea squamaria*)

TBU nr. 29.

Vibefedt (*Pinguicula vulgaris*)

TBU 26. - Øvre (Wiinstedt 1915) og ved Lynger (Asbirk 1972).

Liden Blærerod (*Utricularia minor*)

TBU nr. 26.

Alm. Blærerod (*Utricularia vulgaris*)

TBU nr. 26. - N for Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Slank Blærerod (*Utricularia australis*)

TBU nr. 26.

Blå Klokke (*Campanula rotundifolia*)

TBU nr. 14. - M. alm. !

Ensidig Klokke (*Campanula rapunculoides*)

TBU nr. 14. - I byen !

Blåmunke (*Jasione montana*)

TBU nr. 14. - Alm. !

Blåstjerne (*Sherardia arvensis*)

TBU nr. 21.

Burre-Snerre (*Galium aparine*)

TBU nr. 21. - M. alm. !

Kær-Snerre (*Galium palustre*)

TBU nr. 21. - Bl.a. på Øvre !

Trenervet Snerre (*Galium boreale*)

TBU nr. 21. Louisenlund (Thomsen 1874).

Skovmærke (*Galium odoratum*)

TBU nr. 21. - Louisenlund (Larsen 1983).

Gul Snerre (*Galium verum*)

TBU nr. 21. - M. alm. !

Hvid Snerre (*Galium mollugo*)

TBU nr. 21. - M. alm. !

Lyng-Snerre (*Galium saxatile*)

TBU nr. 21. - Bl.a. på Øvre !

Alm. Hyld (*Sambucus nigra*)

TBU nr. 17. - Alm. !

Kvalkved (*Viburnum opulus*)

TBU nr. 17. - Bl.a. i Louisenlund !

Alm. Gedeblad (*Lonicera periclymenum*)
TBU nr. 17. - M. alm. især i Louisenlund !

Alm. Snebær (*Symphoricarpos rivularis*)
Louisenlund !

Desmerurt (*Adoxa moschatellina*)
TBU nr. 17. - Louisenlund (Larsen 1983).

Tandfri Vårsalat (*Valerianella locusta*)
TBU nr. 41. - Alm. !

Tandbægret Vårsalat (*Valerianella dentata*)
TBU nr. 41. - På marker (Wiinstedt 1915).

Læge-Baldrian (*Valeriana officinalis ssp. officinalis*)
TBU nr. 41.

Tvebo Baldrian *Valeriana dioica*
TBU nr. 41.

Blåhat (*Knautia arvensis*)
TBU nr. 17. - M. alm. !

Djævelsbid (*Succisa pratensis*)
TBU nr. 17. - Alm. !

Hjortetrøst (*Eupatorium cannabinum*)
TBU nr. 28.

Fliget Brøndsel (*Bidens tripartita*)
Angives af Thomsen (1874).

Strand-Malurt (*Artemisia maritima*)
TBU nr. 28. - M. alm. på strandene !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Have-Malurt (*Artemisia absinthium*)
TBU nr. 28. - Forvildet ifølge Gravesen (1986).

Grå Bynke (*Artemisia vulgaris*)
M. alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Mark-Bynke (*Artemisia campestris*)
TBU nr. 28.

Hvid Okseøje (*Leucanthemum vulgare*)
I vejkanter !

Rejnfan (*Tanacetum vulgare*)
TBU nr. 28. - Ved klinten (Thomsen) og i byen
(Wiinstedt 1915).

Matrem (*Tanacetum parthenium*)
Forvildet ifølge Gravesen (1986).

Alm. Røllike (*Achillea millefolium*)
M. alm. !

Nyse-Røllike (*Achillea ptarmica*)
TBU nr. 28. - Ved Lynger !

Farve-Gåseurt (*Anthemis tinctoria*)
TBU nr. 28. - Mark mellem byen og Louisenlund
(Thomsen 1874).

Ager-Gåseurt (*Anthemis arvensis*)
Øvre !

Lugtløs Kamille (*Tripleurospermum inodorum*)
M. alm. !

Strand-Kamille (*Tripleurospermum maritimum*)
Alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Krusbladet Strand-Kamille (*Tripleurospermum maritimum ssp. maritimum*)
Angives af Hansen (1965).

Vellugtende Kamille (*Chamomilla recutita*)
TBU nr. 28. - Louisenlund (Thomsen 1874).

Skive-Kamille (*Chamomilla suaveolens*)
M. alm. !

Følfod (*Tussilago farfara*)
Alm. !

Klæbrig Brandbæger (*Senecio viscosus*)
Øvre !

Alm. Brandbæger (*Senecio vulgaris*)
M. alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Skov-Brandbæger (*Senecio sylvaticus*)
Bl.a. på Øvre !

Eng-Brandbæger (*Senecio jacobaea*)
TBU nr. 28.

Vand-Brandbæger (*Senecio aquaticus*)
TBU nr. 28. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Vår-Brandbæger (*Senecio vernalis*)

Ved strande (Larsen 1983).

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Alm. Gyldenris (*Solidago virgaurea*)

TBU nr. 28. - V for byen (Wiinstedt 1915).

Strand-Asters (*Aster tripolium*)

TBU nr. 28. - Alm. !

Bitter Bakkestjerne (*Erigeron acer*)

TBU nr. 28.

Kanadisk Bakkestjerne (*Conyza canadensis*)

I byen (Worsøe, pers.medd. 1988).

Tusindfryd (*Bellis perennis*)

M. alm. !

Læge-Alant (*Inula helenium*)

Ved gårdene nær klinten (Thomsen 1874).

Pile-Alant (*Inula salicina*)

TBU nr. 28. - Ved gårde mod SV (Wiinstedt 1915).

Sump-Evighedsblomst (*Gnaphalium uliginosum*)

Bl.a. på Øvre !

Rank Evighedsblomst (*Gnaphalium sylvaticum*)

Mod N og V (Thomsen 1874).

Gul Evighedsblomst (*Helichrysum arenarium*)

TBU nr. 28. - Øst- og sydstranden (Wiinstedt 1915).

Liden Museurt (*Filago minima*)

TBU nr. 28. - Øvre !

Ager-Museurt (*Filago arvensis*)

TBU nr. 28. - Mellem byen og Louisenlund (Thomsen 1874).

Kugle-Museurt (*Filago vulgaris*)

TBU nr. 28. - Mark nær Kloben (Thomsen 1874).

Kattefod (*Antennaria dioica*)

TBU nr. 28. - Øvre (Thomsen 1874).

Bakketidse (*Carlina vulgaris*)

TBU nr. 28. - N for Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Glat Burre (*Arctium lappa*)

TBU nr. 28.

Liden Burre (*Arctium minus*)

Bl.a. i Lynger !

Skov-Burre (*Arctium nemorosum*)

TBU nr. 28. - Bl.a. i Louisenlund !

Kruset Tidse (*Carduus crispus*)

TBU nr. 28. - På Øvre og i Louisenlund (Worsøe, pers.medd. 1988).

Tornet Tidse (*Carduus acanthoides*)

TBU nr. 28. - Angives som forvildet af Gravesen (1986).

Lav Tidse (*Cirsium acaule*)

TBU nr. 28. - Mod V (Wiinstedt 1915).

Kål-Tidse (*Cirsium oleraceum*)

TBU nr. 28.

Ager-Tidse (*Cirsium arvense*)

M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Kær-Tidse (*Cirsium palustre*)

Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Horse-Tidse (*Cirsium vulgare*)

Alm. !

Marietidse (*Silybum marianum*)

I skolehaven (Thomsen 1874).

Kornblomst (*Centaurea cyanus*)

Alm. især på N-øen !

Alm. Knopurt (*Centaurea jacea*)

TBU nr. 28. - Bl.a. i Louisenlund !

Stor Knopurt (*Centaurea scabiosa*)

TBU nr. 28. - Bl.a. på Øvre !

Håret Høgeurt (*Hieracium pilosella*)

TBU nr. 8. - M. alm. !

Lancetbladet Høgeurt (*Hieracium lactucella*)

TBU nr. 8.

Smalbladet Høgeurt (*Hieracium umbellatum*)

TBU nr. 8. - Alm. !

Alm. Kongepen (*Hypochoeris radicata*)

Alm. !

Glat Kongepen (*Hypochoeris glabra*)
TBU nr. 28. - Mod N (Wiinstedt 1915).

Høst-Borst (*Leontodon autumnalis*)
Alm. !

Stivhåret Borst (*Leontodon hispidus*)
TBU nr. 28. - Ved S-kysten (Worsøe, pers.medd. 1988).

Eng-Gedeskæg (*Tragopogon pratensis* ssp. *pratensis*)
Alm. !

Småkronet Gedeskæg (*Tragopogon pratensis* ssp. *minor*)
Ved Flasken !

Cikorie (*Cichorium intybus*)
TBU nr. 28. - Alm. langs vejene !

Skov-Salat (*Lactuca muralis*)
TBU nr. 28. - Louisenlund (Larsen 1983).

Haremad (*Lapsana communis*)
TBU nr. 28. - Bl.a. på Øvre !

Tag-Høgeskæg (*Crepis tectorum*)
Alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Grøn Høgeskæg (*Crepis capillaris*)
TBU nr. 28.

Ru Svinemælk (*Sonchus asper*)
TBU nr. 28. - Bl.a. ved Kloben !

Alm. Svinemælk (*Sonchus oleraceus*)
Alm. !

Kær-Svinemælk (*Sonchus palustris*)
Alm. !

Ager-Svinemælk (*Sonchus arvensis*)
Alm. !

Mælkebøtte sp. (*Taraxacum* sp.)
M. alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Vejbred-Skeblad (*Alisma plantago-aquatica*)
TBU nr. 10. - Bl.a. i Lynger-området !

Søpryd (*Baldellia ranunculoides*)
TBU nr. 10. - Øvre (Wiinstedt 1915). - Lynger !

Kær-Trehage (*Triglochin palustre*)
TBU nr. 10. - Bl.a. ved Lynger !

Strand-Trehage (*Triglochin maritimum*)
TBU nr. 10. - Bl.a. på Flasken !

Svømmende Vandaks (*Potamogeton natans*)
TBU nr. 40. - Ved Louisenlund (Jespersen 1939),
Lynger (Jensen, pers.medd. 1992).

Kruset Vandaks (*Potamogeton crispus*)
TBU nr. 40.

Græsbladet Vandaks (*Potamogeton gramineus*)
TBU nr. 40. - N for Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Børstebladet Vandaks (*Potamogeton pectinatus*)
TBU nr. 40. - Vandhul i byen (Wiinstedt 1915).

Alm. Havgræs (*Ruppia maritima*)
TBU nr. 40. - Alm. flere steder langs kysten !

Langstilket Havgræs (*Ruppia cirrhosa*)
TBU nr. 40.

Alm. Bændeltang (*Zostera marina*)
TBU nr. 40. - M. alm. især N for øen !

Dværg-Bændeltang (*Zostera noltii*)
TBU nr. 40. - Endelave Bugt (Thomsen 1874).

Glanskapslet Siv (*Juncus articulatus*)
TBU nr. 4. - Alm. !

Liden Siv (*Juncus bulbosus*)
TBU nr. 4. - Øvre !

Børste Siv (*Juncus squarrosus*)
TBU nr. 4. - På Øvre og i Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Tue-Siv (*Juncus tenuis*)
Registreret efter 1939 (Pedersen 1977).

Fladstræet Siv (*Juncus compressus*)
TBU nr. 4.

Harril (*Juncus gerardi*)
TBU nr. 4. - M. alm. !

- Tudse-Siv** (*Juncus bufonius*)
TBU nr. 4. - Bl.a. på Øvre !
- Knop-Siv** (*Juncus conglomeratus*)
TBU nr. 4. - M. alm. !
- Lyse-Siv** (*Juncus effusus*)
TBU nr. 4. - M. alm. !
- Mark-Frytle** (*Luzula campestris*)
Alm. !
- Mangeblomstret Frytle** (*Luzula multiflora* ssp. *multiflora*)
TBU nr. 4. - Øvre !
- Smalbladet Kæruld** (*Eriophorum angustifolium*)
TBU nr. 9. Bl.a. i Lynger !
- Børste-Kogleaks** (*Scirpus setaceus*)
TBU nr. 9. - Bl.a. i Lynger !
- Sø-Kogleaks** (*Scirpus lacustris*)
Lynger !
- Blågrøn Kogleaks** (*Scirpus tabernaemontani*)
TBU nr. 9. - Bl.a. i Lynger !
- Skov-Kogleaks** (*Scirpus sylvaticus*)
Ved Lynger !
- Strand-Kogleaks** (*Scirpus maritimus*)
TBU nr. 9. - Bl.a. på Øvre !
- Fladtrykt Kogleaks** (*Blysmus compressus*)
TBU nr. 9. - N-øen !
- Rødbrun Kogleaks** (*Blysmus rufus*)
TBU nr. 9. - Bl.a. ved Lynger !
- Mangestænglet Sumpstrå** (*Eleocharis multicaulis*)
Øvre (Rying 1972).
- Enskælet Sumpstrå** (*Eleocharis uniglumis*)
TBU nr. 9. - M. alm. især i Lyngerområdet !
- Alm. Sumpstrå** (*Eleocharis palustris* ssp. *vulgaris*)
TBU nr. 9. - Bl.a. på Øvre !
- Fåblomstret Kogleaks** (*Eleocharis quinqueflora*)
TBU nr. 9. - Øngives af Wiinstedt (1915). - Øvre (Gravesen 1986).
- Vestlig Tue-Kogleaks** (*Trichophorum caespitosum* ssp. *germanicum*)
Lavniger på Øvre (Wiinstedt 1915).
- Brun Næbfrø** (*Rhynchospora fusca*)
TBU nr. 9. - Lavniger på Øvre (Sandermann Olsen 1968).
- Loppe-Star** (*Carex pulicaris*)
Lynger (Jensen, pers.medd. 1992).
- Spidskapslet Star** (*Carex spicata*)
TBU nr. 13. - Ved Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).
- Pigget Star** (*Carex pairaei*)
Øvre (Wiinstedt 1915).
- Mellebrudt Star** (*Carex polyphylla*)
Lynger !
- Ræve-Star** (*Carex vulpina*)
Louisenlund/Lynger-området (Wiinstedt 1915).
- Sylt-Star** (*Carex otrubae*)
TBU nr. 13. - Lynger/Louisenlund-området !
- Top-Star** (*Carex paniculata*)
Ved Louisenlund !
- Hare-Star** (*Carex leporina*)
TBU nr. 13. - Bl.a. på Øvre !
- Stjerne-Star** (*Carex echinata*)
TBU nr. 13. - Øvre (Wiinstedt 1915).
- Toradet Star** (*Carex disticha*)
TBU nr. 13. - Øvre !
- Sand-Star** (*Carex arenaria*)
TBU nr. 13. - Bl.a. på Øvre !
- Alm. Star** (*Carex nigra*)
TBU nr. 13. - Alm. !
- Stiv Star** (*Carex elata*)
TBU nr. 13. - Louisenlund !
- Grøn Star** (*Carex demissa*)
TBU nr. 13. - Ved Lynger !

Dværg-Star (*Carex oederi ssp. oederi*)
TBU nr. 13. - Bl.a. i Lynger !

Høst-Star (*Carex oederi ssp. pulchella*)
Bl.a. på Øvre !

Fjernakset Star (*Carex distans*)
TBU nr. 13. - Ved S-stranden (Wiinstedt 1915).

Hirse-Star (*Carex panicea*)
TBU nr. 13. - Bl.a. i Lynger !

Skov-Star (*Carex sylvatica*)
TBU nr. 13. - Bl.a. i Louisenlund !

Blågrøn Star (*Carex flacca*)
TBU nr. 13. - Lynger !

Kær-Star (*Carex acutiformis*)
TBU nr. 13.

Håret Star (*Carex hirta*)
TBU nr. 13. - Bl.a. i Lynger !

Vår-Star (*Carex caryophyllea*)
TBU nr. 13.

Pille-Star (*Carex pilulifera*)
TBU nr. 13. - Lynger !

Rød Svingel (*Festuca rubra*)
TBU nr. 39. - M. alm. !

Fåre-Svingel (*Festuca ovina*)
Alm. !

Kæmpe-Svingel (*Festuca gigantea*)
TBU nr. 39. - Ved Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Eng-Svingel (*Festuca pratensis*)
Angives af Thomsen (1874).

Strand-Svingel (*Festuca arundinacea*)
TBU nr. 39. - Bl.a. på Flasken !

Alm. Rajgræs (*Lolium perenne*)
M. alm. !

Hør-Rajgræs (*Lolium remotum*)
Angives af Thomsen (1874).

Langstakket Væselhale (*Vulpia bromoides*)
TBU nr. 39.

Eng-Rapgræs (*Poa pratensis ssp. pratensis*)
TBU nr. 39. - M. alm. !

Blågrøn Rapgræs (*Poa pratensis ssp. irrigata*)
Øvre !

Lund-Rapgræs (*Poa nemoralis*)
TBU nr. 39. - Bl.a. i Lynger !

Alm. Rapgræs (*Poa trivialis*)
Angives af Thomsen (1874).

Enårig Rapgræs (*Poa annua*)
M. alm. !
Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Strand-Annelgræs (*Puccinellia maritima*)
TBU nr. 39. - M. alm. !

Udspærret Annelgræs (*Puccinellia distans*)
TBU nr. 39. - Øvre (Gravesen 1986).

Slap Annelgræs (*Puccinellia suecica*)
TBU nr. 39.

Alm. Hundegræs (*Dactylis glomerata*)
M. alm. !

Skov-Hundegræs (*Dactylis polygama*)
Lynger !

Alm. Kamgræs (*Cynosurus cristatus*)
TBU nr. 39.

Vindaks (*Apera spica-venti*)
TBU nr. 39.

Hjertegræs (*Briza media*)
TBU nr. 39. - Lynger !

Enblomstret Flitteraks (*Melica uniflora*)
TBU nr. 39. - Lynger/Louisenlund-området !

Manna-Sødgræs (*Glyceria fluitans*)
TBU nr. 39. - Alm. !

Butblomstret Sødgræs (*Glyceria plicata*)
TBU nr. 39.

Ager-Hejre (*Bromus arvensis*)
TBU nr. 39.

Blød Hejre (*Bromus hordeaceus ssp. hordeaceus*)
TBU nr. 39. - M. alm. !

Skov-Stilkaks (*Brachypodium sylvaticum*)

TBU nr. 39. - Louisenlund !

Marehalm (*Leymus arenarius*)

TBU nr. 39. - Alm. flere steder langs kysten !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Alm. Kvik (*Elytrigia repens*)

M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Strand-Kvik (*Elytrigia junceiforme*)

TBU nr. 39. - M. alm. !

Findes også på Svanegrunden (Løjtnant 1986).

Hybrid-Kvik (*Elytrigia junceiforme* x *E. repens*)

TBU nr. 39.

Alm. Havre (*Avena sativa*)

Forvildet (Thomsen 1874).

Draphavre (*Arrhenatherum elatius*)

TBU nr. 39. - M. alm. !

Mose-Bunke (*Deschampsia caespitosa*)

Bl.a. på Øvre og ved Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Bølget Bunke (*Deschampsia flexuosa*)

TBU nr. 39. M. alm. !

Fin Bunke (*Deschampsia setacea*)

TBU nr. 39. - Lavninger på Øvre (Sandermann Olsen 1968).

Tidlig Dværgbunke (*Aira praecox*)

TBU nr. 39. - Bl.a. i Lynger !

Udspærret Dværgbunke (*Aira caryophyllea*)

TBU nr. 39. - Ved Flasken (Worsøe, pers. medd. 1988) og Øvre (Gravesen 1986).

Festgræs (*Hierochloa odorata*)

Øvre !

Vellugtende Gulaks (*Anihoxanthum odoratum*)

Bl.a. på Øvre !

Fløjlgræs (*Holcus lanatus*)

M. alm. !

Krybende Hestegræs (*Holcus mollis*)

TBU nr. 39. - Øvre !

Sandskæg (*Corynephorus canescens*)

Øvre !

Alm. Hvene (*Agrostis tenuis*)

På Øvre og i Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Stortoppet Hvene (*Agrostis gigantea*)

TBU nr. 39. - Louisenlund (Worsøe, pers. medd. 1988).

Kryb-Hvene (*Agrostis stolonifera*)

Bl.a. på Øvre !

Hunde-Hvene (*Agrostis canina*)

TBU nr. 39. - Bl.a. på Øvre !

Sand-Hjælme (*Ammophila arenaria*)

TBU nr. 39. - Flere steder langs kysten !

Bjerg-Rørhvene (*Calamagrostis epigeios*)

TBU nr. 39. - Bl.a. på Øvre !

Eng-Rørhvene (*Calamagrostis canescens*)

TBU nr. 39. - Bl.a. på Øvre !

Eng-Rottehale (*Phleum pratense*)

Ved Lynger !

Eng-Rævehale (*Alopecurus pratensis*)

TBU nr. 39.

Knæbøjet Rævehale (*Alopecurus geniculatus*)

Lynger/Louisenlund-området !

Spidshale (*Parapholis strigosa*)

TBU nr. 39. - Kloben (Gravesen 1986). - Flasken !

Rørgræs (*Phalaris arundinacea*)

TBU nr. 39. - Lynger/Louisenlund-området !

Miligræs (*Milium effusum*)

TBU nr. 39. - Louisenlund !

Tagrør (*Phragmites australis*)

M. alm. !

Tandbælg (*Sieglingia decumbens*)

TBU nr. 39. - Bl.a. på Øvre !

Blåtop (*Molinia coerulea*)

TBU nr. 39. - Bl.a. på Øvre !

Katteskæg (*Nardus stricta*)
TBU nr. 39. - Bl.a. på Øvre !

Grøn Skærmaks (*Setaria viridis*)
TBU nr. 39.

Grenet Pindsvineknop (*Sparganium erectum*)
TBU nr. 19.

Smalbladet Pindsvineknop (*Sparganium angustifolium*)
TBU nr. 19. - Øvre (Wiinstedt 1915). - Angives i Dansk feltflora (Hansen (red) 1981).

Bredbladet Dunhammer (*Typha latifolia*)
TBU nr. 19. Alm. !

Dansk Ingefær (*Arum alpinum ssp. danicum*)
TBU nr. 7. - Louisenlund !

Fig. 11. Maj-Gøgeurt (*Dactylorhiza majalis*) og Kødfarvet Gøgeurt (*Dactylorhiza incarnata*), eng ved Louisenlund d. 28.5.1989.

Når Maj-Gøgeurt (til venstre) er ved at afblomstre, begynder Kødfarvet Gøgeurt (til højre) at blomstre.

Liden Andemad (*Lemna minor*)
TBU nr. 7. - Bl.a. i Lynger !

Ramsløg (*Allium ursinum*)
Louisenlund (Thomsen 1874).

Skov-Løg (*Allium scorodoprasum*)
TBU nr. 1. - Bl.a. ved Flasken !

Vild Løg (*Allium oleraceum*)
TBU nr. 1. - Flasken (Thomsen 1874).

Alm. Guldstjerne (*Gagea lutea*)
TBU nr. 1.

Kost-Fuglemælk (*Ornithogalum umbellatum*)
Flere steder langs veje samt ved byen !

Asparges (*Asparagus officinalis*)
TBU nr. 1. - Bl.a. i Lynger !

Majblomst (*Majanthemum bifolium*)
TBU nr. 1. - Bl.a. i Lynger/Lousenlund-området !

Stor Konval (*Polygonatum multiflorum*)
TBU nr. 1. - Bl.a. i Louisenlund !

Liljekonval (*Convallaria majalis*)
I Louisenlund (Thomsen 1874).

Firblad (*Paris quadrifolia*)
TBU nr. 1. - Louisenlund !

Gul Iris (*Iris pseudacorus*)
TBU nr. 1. - Bl.a. i Lynger/Lousenlund-området !

Sump-Hullæbe (*Epipactis palustris*)
TBU nr. 15. - N for Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Glat Hullæbe (*Epipactis confusa*)
Louisenlund (Thomsen 1874).

Skov-Hullæbe (*Epipactis helleborine*)
TBU nr. 15. - Louisenlund (Worsøe, pers.medd. 1988).

Æglbladet Fliglæbe (*Listera ovata*)
Louisenlund !

Rederod (*Neottia nidus-avis*)
TBU nr. 15. - Louisenlund (Wiinstedt 1915).

Fig. 12. Salep-Gøgeurt (*Orchis morio*), Lynger d. 19.5.1991.

I 1991 fandtes 2 eksemplarer og i 1992 1-2; arten har ellers ikke været set siden 1979, da Boertmann fandt 2-3 eksemplarer antagelig på samme sted (pers.medd.).

Skov-Gøgelilje (*Platanthera chlorantha*)
TBU nr. 15. - Lynger/Louisenlund-området !

Bakke-Gøgelilje (*Platanthera bifolia*)
Lyngerområdet (Hemmingsen, pers.medd. 1987).

Plettet Gøgeurt (*Dactylorhiza maculata* ssp. *maculata*)
Øvre !

Kødfarvet Gøgeurt (*Dactylorhiza incarnata*)
TBU nr. 15. - I og ved Lyngerområdet !

Maj-Gøgeurt (*Dactylorhiza majalis*)
TBU nr. 15. - Bl.a. i Lynger !

Salep-Gøgeurt (*Orchis morio*)
TBU nr. 15. - Lynger !

Tyndakset Gøgeurt (*Orchis mascula*)
TBU nr. 15. - Louisenlund !

SAMMENFATNING.

Floralisten omfatter 637 arter incl. underarter og hybrider. Til sammenligning kan nævnes, at der på den langt mindre og mere "biotopfattige" ø, Tunø, er registreret 693 arter incl. underarter og hybrider (Højager 1991). Der er imidlertid ingen tvivl om, at en grundigere botanisk undersøgelse af floraen på Endelave vil kunne øge det registrerede antal arter betragteligt. Hertil kommer, at denne undersøgelse ikke har opdelt slægter som Mælkebøtte, Brombær m.fl. i "småarter". Antallet 637 kan således ikke bruges som et mål for øens botaniske variation. Iøvrigt er en stor del af de anførte arter ikke set gennem de sidste 50 år!

I Gravesens oversigt over botaniske lokaliteter i Vejle amt (Gravesen 1986) tildeles hele øen under et den foreløbige lokalitetskode:

V
H-E-K-K -V-S-B I

hvilket betyder hede-, eng-, kyst-, strandeng-, forsk vådområde-, skov- og kulturlokalitet af største betydning. Øen sættes til I (= største betydning) af 2 grunde:

- a) biotop(er), bl.a. "vestjysk" prægede hede- og kærsumfund i strandvoldsområderne og
- b) mindst 20 sjældne, halvsjældne eller såkaldt biototypiske arter.

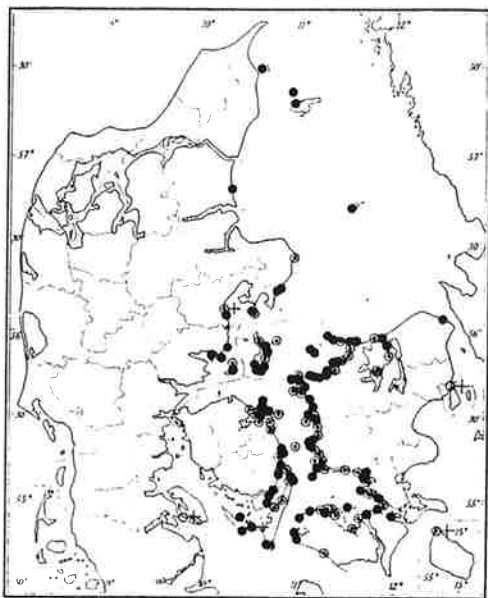
Det må dog siges at være noget uhensigtsmæssigt at betragte øen som én stor lokalitet med én samlet lokalitetskode. Jeg skal derfor i det følgende prøve at give et lidt mere nuanceret billede af øens botaniske værdier.

På Endelave er der forholdsvis store arealer med strandeng (se side 5). Det vigtigste område i botanisk henseende er Flasken. - Jensen (1987) har opstillet en liste over 40 typiske plantearter, som næsten udelukkende findes på vader og strandenge; af disse findes mindst 24 arter ved Flasken (se fig. 13). Endvidere fandtes i 1978 Eng-Ensian (se fig. 10), som ifølge "Rødliste '90" (Skov- og Naturstyrelsen 1991) betegnes som "sjældnen". - Af andre bemærkelsesværdige arter kan nævnes Strand-Bede, som i Danmark næsten kun er udbredt i Storebæltområdet (se fig. 14). - Vejle amtskommune (1986) betegner med rette Flasken som "det største og mest storslåede strandengsareal i Vejle amt".

Sammenhængende med Flasken men N herfor ligger amtets næststørste strandengsareal. Også dette areal rummer mange typiske strandengsplanter, men er dog knap så artsrigt som Flasken (se fig. 13).

Det tredje store strandengsareal ligger mod V ved

PLANTEART:	GENEREL HYPPIGHED:	FLAS- KEN:	ØVRE:	KLO- BEN:
Vadegræs (<i>Spartina townsendii</i>)	Ikke almindelig			
Vadegræs (<i>Spartina anglica</i>)	Sjælden			
Vadegræs (<i>Spartina alterniflora</i>)	Meget sjælden			
Strand-Annelgræs (<i>Puccinellia maritima</i>)	Almindelig	X	X	X
Slap Annelgræs (<i>Puccinellia suecica</i>)	Hist og her	?		
Spidshale (<i>Parapholis strigosa</i>)	Sjælden	X		X
Eng-Byg (<i>Hordeum secalinum</i>)	Sjælden			
Strand-Byg (<i>Hordeum marinum</i>)	Forsvundet			
Enskættet Sumpstrå (<i>Eleocharis uniglumis</i>)	Ret almindelig	X	X	X
Fladtrykt Kogleaks (<i>Blysmus compressus</i>)	Hist og her	X	X	
Rødbrun Kogleaks (<i>Blysmus rufus</i>)	Hist og her		X	
Sylt-Star (<i>Carex otrubae</i>)	Hist og her			
Udspilet Star (<i>Carex extensa</i>)	Ret sjælden			
Fjernakset Star (<i>Carex distans</i>)	Ret sjælden			X
Strand-Trehage (<i>Triglochin maritimum</i>)	Almindelig	X	X	X
Strand-Siv (<i>Juncus maritimus</i>)	Sjælden			
Harril (<i>Juncus gerardi</i>)	Almindelig	X	X	X
Kødet Hindeknæ (<i>Spergularia marina</i>)	Almindelig	X	X	X
Vingefrøet Hindeknæ (<i>Spergularia media</i>)	Ret almindelig	X	X	
Strand-Firling (<i>Sagina maritima</i>)	Ret sjælden	X		
Salturt (<i>Salicornia europaea</i>)	Almindelig	X	X	X
Strand-Gåsefod (<i>Suaeda maritima</i>)	Almindelig	X	X	X
Tangurt (<i>Bassia hirsuta</i>)	Meget sjælden			
Stilket Kilebæger (<i>Halimione pedunculata</i>)	Ret sjælden	X	X	
Stilkløs Kilebæger (<i>Halimione portulacoides</i>)	Sjælden			
Læge-Kokleare (<i>Cochlearia officinalis</i>)	Hist og her	X	X	X
Engelsk Kokleare (<i>Cochlearia anglica</i>)	Ret sjælden	X	X	
Dansk Kokleare (<i>Cochlearia danica</i>)	Hist og her			X
Gåse-Potentil (<i>Potentilla anserina</i>)	Almindelig	X	X	X
Smalbladet Kællingetand (<i>Lotus tenuis</i>)	Almindelig	X	X	
Strand-Stenkløver (<i>Melilotus dentata</i>)	Sjælden			
Jordbær-Kløver (<i>Trifolium fragiferum</i>)	Almindelig	X	X	
Smalbladet Hareøre (<i>Bupleurum tenuissimum</i>)	Sjælden	X		X
Samel (<i>Samolus valerandi</i>)	Sjælden			
Tæt blomstret Hindebæger (<i>Limonium vulgare</i>)	Ret sjælden	X		
Lav Hindebæger (<i>Limonium humile</i>)	Sjælden	X		
Strand-Asters (<i>Aster tripolium</i>)	Almindelig	X	X	
Strand-Malurt (<i>Artemisia maritima</i>)	Almindelig	X	X	X
Strand-Vejbred (<i>Plantago maritima</i>)	Almindelig	X	X	X
Rød Svingel (<i>Festuca rubra</i>)	Almindelig	X	X	X
ANTAL ARTER:		24	20	16

Fig. 14. Strand-Bedes forekomst i Danmark efter TBU-afhandling 35 (Bot. Tids. 63. bd. s. 284). Strand-Bede er en typisk Storebælsart med hovedudbredelse i Danmarks mest nedbørsfattige områder.

Kloben. Det er amtets 10. største strandeng (Vejle amtskommune 1986). Ud fra en botanisk betragtning er Kloben ikke så interessant som de 2 foregående, bl.a. fordi store dele bærer præg af gødskning. Artsantallet er da også mindre end ved Flasken og Øvre. Gravesen (1986) angiver dog flere lidt sjældnere arter som Slangetunge, Alm. Månerude og Eng-Ensian samt den sjældne Gul Frøstjerne. Ingen af disse arter er fundet ved denne undersøgelse.

Ved alle 3 strandengsområder findes partier med tuer af Gul Engmyre, hvorpå der bl.a. er fundet Smalbladet Hareøre og Fliget Vejbred.

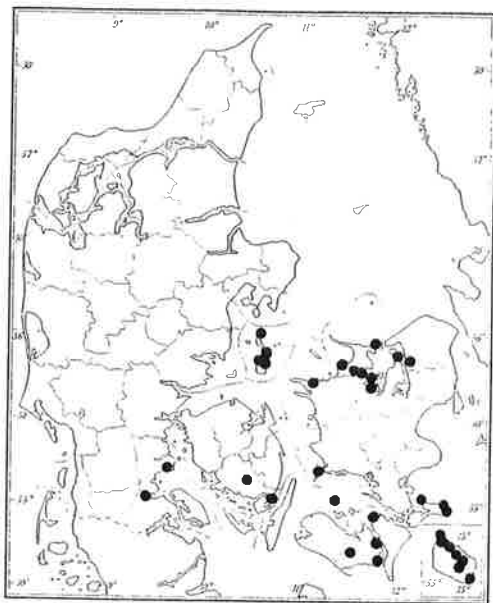
De 3 strandenge får herefter følgende lokalitets-koder:

Flasken: $\begin{matrix} \vee \\ \mathbf{K\ I} \end{matrix}$ Strandengslokaltet af største betydning.

Strandeng N for Flasken: $\begin{matrix} \vee \\ \mathbf{K\ II} \end{matrix}$ Strandengslokaltet af meget stor betydning.

Fig. 13. 40 typiske plantearter, som næsten udelukkende findes på vader og strandenge (efter Jørn Jensen 1987). 28 af disse arter er fundet på Endelave; fordelingen på de 3 største strandengsarealer fremgår af figuren. Med "Øvre" menes strandengen N for Flasken.

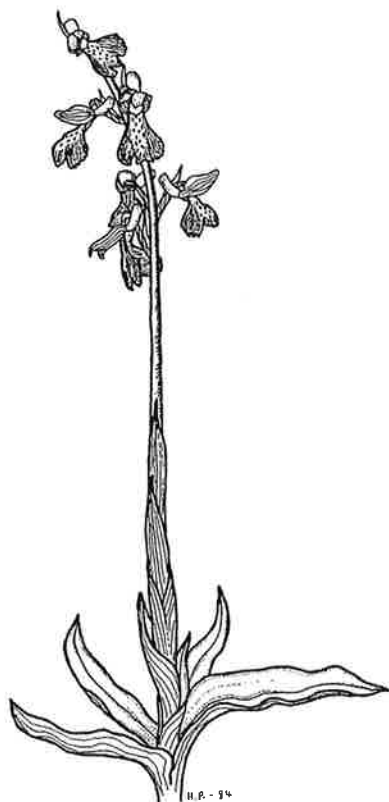
(NB: Ud over at være almindelig på strandenge, vokser Rød Svingel desuden på en lang række andre biotoper.)

Fig. 15. Salep-Gøgeurts forekomst i Danmark, fund efter 1950 (efter Løjtnant og Worsøe 1977). Som det fremgår af teksten, findes arten også på Endelave.

Kloben: $\begin{matrix} \vee \\ \mathbf{K\ II} \end{matrix}$ Strandengslokaltet af meget stor betydning.

Strandvoldsområdet ved Lynger mod SØ udgør et interessant kompleks af forskellige plantesamfund; der findes bl.a. typiske arter fra følgende biotoper: strand, strandeng, strandoverdrev, hede, rigkær og fattigkær. Fra den omfattende planteliste skal følgende arter fremhæves: Strand-Bede, Liden Vintergrøn, Smalbladet Kællingetand, Tusindfrø, Svømmende Sumpskærm, Vand-Klaseskærm, Smalbladet Ærenpris, Mose-Troldurt, Vibefedt, Søryd, Strand-Trehage, Smalbladet Kæruld, Rødbrun Kogleaks, Børste-Kogleaks, Blågrøn Star, Leppe-Star, Hjertegræs, Tandbælg samt orkideerne Bakke-Gøgelilje, Maj-Gøgeurt, Kødfarvet Gøgeurt, Salep-Gøgeurt og Tyndakset Gøgeurt. Den højere vegetation domineres af Alm. Eg, Dun-Birk, Grå-Pil, Rød-El, Alm. Røn og Alm. Bjerg-Fyr. - Om Salep-Gøgeurt, der

Katteurt, Alm. Hjertespad, Eng-Mynte, Mat Ærenpris, Læge-Alant, Hulsvøb, Rød Tandbæger, Ager- og Kugle-Museurt. Endvidere bør rødlistearten Kalk-Øjentrøst ("forsvundet?") fremhæves, omend den ikke er konstateret i nyere tid. Slank Blærerod og Ræve-Star betegnes af Løjtnant og Worsøe (1977) som "sjælden"; heller ikke disse 2 arter er fundet i nyere tid. Lokalitetskoden bliver:

B III Kulturlokalitet af stor betydning.

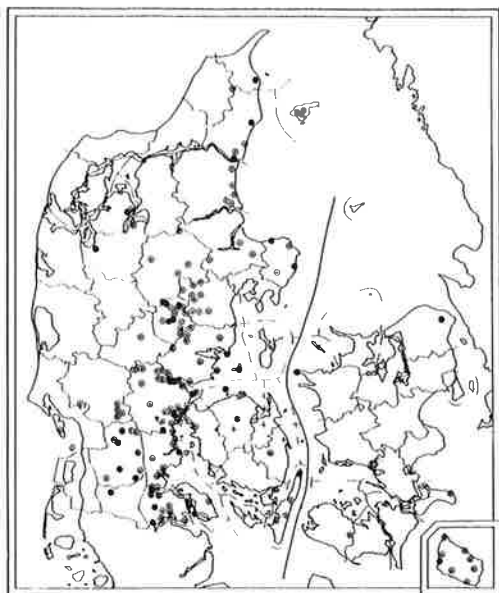
I forbindelse med det landsdækkende overvågningsprogram for havmiljøet følger Vejle amt løbende vegetationsudviklingen i kystvandene omkring Endelave (Vejle amt 1989, 1990, 1991 og 1992). Bundvegetationen på Endelaves øst- og især sydkyst er meget artsrig (44 arter) og med en god dybdeudbredelse. Der er mange flerårige rødalger, hvilket viser, at det er en "rentvands" lokalitet. Langs vestsiden af øen er vegetationen betydelig mere artsfattig og domineret af Ålegræs, der vokser ud til ca. 6 m's dybde og i områder dækker mere end 60% af havbunden. Udbredelsen af Ålegræsset bærer præg af, at området er lavvandet og til tider kan være udsat for kraftige strøm- og bølgepåvirkninger. På Svanegrunden er der fundet 31 plantearter (Løjtnant 1986a). De sjældneste er Strand-Bede, Dansk Kokleare og Bleg Fuglegræs. Lokalitetskoden bliver:

K III Kystlokalitet af stor betydning. (Naturlig, uberørt natur er sjælden i Danmark).

ART:	LOKALITET:	ANTAL 1992:
Ægbladet Fliglæbe (<i>Listera ovata</i>)	Louisenlund	> 3
Skov-Gøgelilje (<i>Platanthera chlorantha</i>)	Louisenlund Lynger	14 5
Plettet Gøgeurt (<i>Dactylorhiza maculata ssp. maculata</i>)	Øvre	5
Maj-Gøgeurt (<i>Dactylorhiza majalis</i>)	Eng ved Louisenlund Lynger	5 663
Salep-Gøgeurt (<i>Orchis morio</i>)	Lynger	1-2
Tyndakset Gøgeurt (<i>Orchis mascula</i>)	Louisenlund	631

Fig. 17. Oversigt over 6 optalte orkide-arter på Endelave.

På engen ved Louisenlund har der de foregående år været en stor bestand af Maj-Gøgeurt samt enkelte Kødfarvet Gøgeurt. Den ringe nedbør i 1992 samt tilgroning er antagelig forklaringen på den store tilbagegang i dette område.

Fig. 16. Kristtorns forekomst i Danmark efter TBU-afhandling 36 (Bot. Tids. 64. bd. s. 111). Forekomsten på Endelave ligger nær artens østgrænse, idet angivelser øst for Storebælt må antages at vedrøre forvildede eksemplarer. Kristtorn er følsom over for frost.

i "Rødliste '90" (Skov- og Naturstyrelsen 1991) betegnes "sårbar", skriver Wiinstedt (1915): "desuden findes der her (Lynger) meget af øens almindeligste Gøgeurt *Orchis morio*, navnlig ind imod skoven". I dag må Salep-Gøgeurt desværre betragtes som en af øens sjældneste orkideer; i 1991 fandtes blot 2 eksemplarer og i 1992 1-2 eksemplarer (se endvidere fig. 15 og 17. - Lynger kan herefter tildeles lokalitetskoden:

H-E-V-K-K I Hede-, eng-, strandoverdrev-, kyst-, strandengs-mosaik samfund af største betydning.

Den 14 ha store skov Louisenlund domineres af Ask og Alm. Eg. Urtefloraen er særdeles rig med en lang række karakterarter for næringsrig, fugtig muldbund bl.a. Druemunke, Gul Frøstjerne (antagelig sidst set o. 1912), Blå og Gul Anemone, Liden Lærkespore, Humle, Skovarve, Skov-Skræppe, Feber-Nellikeroed, Skov-Star, Kæmpe-Svingel, Dansk Ingefær, Firblad samt orkideerne Skov-Hullæbe, Ægbladet Fligblæbe, Rederod, Skov-Gøgelilje og

Tyndakset Gøgeurt. Ægbladet Fligblæbe og Tyndakset Gøgeurt forekommer begge almindeligt i askeskoven, men især førstnævnte kan være vanskelig at optælle på grund af tæt vegetation af Stor Nælde og Brombær; det er forklaringen på den lave antalsangivelse i fig. 17. Thomsen (1874) har endvidere fundet Glat Hullæbe. I skoven står også Vrietorn, Kvalkved og enkelte meget gamle Kristtorn samt nogle enkelte unge buske. Forekomsten af Kristtorn ligger tæt på artens østgrænse (se fig. 16). Mange steder har skoven karakter af "naturskov", et enkelt sted bærer den præg af stævningsdrift. På grund af de mange halvsjældne og biototypiske arter må Louisenlund betegnes:

S I Skovlokalitet af største betydning.

Endelaves nordligste del - Øvre - består af flere plantesamfund, der tydeligt illustrerer den tørre strandmarks omdannelse til lyngheide. Følgende plantearter skal fremhæves nævnt fra stranden og indefter: Strandkål, Strand-Bede, Stilket Kilebæger, Smalbladet Kællingetand, Festgræs, Slangetunge, Grøn Mynte, Revling, Hedelyng, Klokkelyng Klit-Rose og Plettet Gøgeurt (20 set i 1990). I lavninger og ved hedemoser er fundet Liden Ulvefod, Rundbladet Soldug, Tranebær, Strand-Vandranunkel, Tusindfrø, Mose-Troldurt, Mangestænglet Sumpstrå, Brun Næbfrø, Fin Bunke, Tandbælg og Smalbladet Pindsvineknop. Løjtnant og Worsøe (1977) betegner Grøn Mynte, Brun Næbfrø, Fin Bunke og Smalbladet Pindsvineknop som "sjælden" og Mangestænglet Sumpstrå som "sårbar" i Østdanmark. I "Rødliste '90" (Skov- og Naturstyrelsen 1991) betegnes Fin Bunke og Brun Næbfrø som "sjælden". - Mangestænglet Sumpstrå, Klit-Rose og Strand-Vandranunkel er nye for distrikt 24 (Hansen 1981). Wiinstedt (1915) har set Strandbo på Øvre; denne art nævnes også af Gravesen (1986), men arten angives ikke fra distrikt 24 af Hansen (1981). Strandbo findes givetvis ikke mere på Endelave. Øvre bør (mindst) tildeles lokalitetskoden:

H-K-K II Hede-, kyst-, strandoverdrev-, strand-engs-mosaik samfund af meget stor betydning.

Flere steder på Endelave bl.a. i byen og ved gårdene findes en del indførte/indslæbte (såkaldt anthropokore) arter. Blandt de mere interessante fund kan nævnes Musehale, Humle, Gaffel-Limurt, Mur-Gåsefod, Klinte, Småskulpet Dodder, Humle-Kløver, Hør-Silke, *Amsinckia arenaria*, River, Hjulkrone,

Hvirvelløse dyr

INDLEDNING.

Denne store inhomogene dyregruppe er ikke blevet undersøgt i forbindelse med nærværende arbejde. Imidlertid eksisterer der enkelte undersøgelser, som her kort skal refereres.

INSEKTER.

I forbindelse med Naturhistorisk Forening for Jylland's ekskursion til Endelave d. 19.-21.8.1988 blev der foretaget en kortlægning af svirrefluernes forekomst ledet af E. og E. Torp. Efter 1950 var kun 5 arter kendt fra øen. Dette tal blev ved denne lejlighed øget markant til hele 39 arter. Svirreflu-faunaen blev påny undersøgt d. 25.-27.5.92, da der manglede forårsindsamlinger fra øen; herved steg antallet af arter til 51 jævnfør nedenstående artsliste:

Xanthandrus comtus
Melanostoma mellinum
Melanostoma scalare
Platycheirus clypeatus
Platycheirus cyaneus
Platycheirus fulviventris
Platycheirus manicatus
Platycheirus peltatus
Platycheirus scutatus
Pyrophæna granditarsa
Chrysotoxum cautum
Syrphus ribesii
Syrphus torvus
Syrphus vitripennis
Metasyrphus corollae
Metasyrphus latifasciatus
Metasyrphus lundbecki
Scaeva pyrastræ
Parasyrphus punctulatus
Episyrphus balteatus
Pipiza bimaculata
Sphaerophoria batava
Sphaerophoria fatarum
Sphaerophoria scripta
Pipizella viduata
Cheilosia pagana
Cheilosia honesta
Cheilosia albitarsis
Cheilosia gigantea
Cheilosia praecox
Cheilosia proxima
Cheilosia vernalis

Rhingia campestris
Neoascia podagrica
Neoascia tenur
Lejogaster metallina
Helophilus hybridus
Helophilus pendulus
Helophilus trivittatus
Myathropa florea
Eristalis tenax
Eoseristalis abusivus
Eoseristalis arbustorum
Eoseristalis horticola
Eoseristalis interrupta
Eoseristalis intricarius
Eoseristalis pertinax
Eristalinus sepulchralis
Lathyrrophthalmus aeneus
Tropidia scita
Syrirta pipiens

Ingen af de fundne arter kan betegnes som sjældne. Den mindst almindelige (*Xanthandrus comtus*) er kendt fra 63 danske UTM-kvadrater; den mest almindelige (*Syrirta pipiens*) fra 632 kvadrater. Fortsatte indsamlinger på øen ville uden tvivl kunne afsløre langt flere arter (Torp, pers.medd.).

Jeg har ikke kendskab til andre mere omfattende insektundersøgelser fra Endelave. Et insekt - Gul Engmyre (*Lasius flavus*) - skal dog nævnes her, bl.a. fordi de karakteristiske engmyretuer er meget iøjnefaldende i landskabet. Tuerne kan ses på strandengene ved Flasken, Kloben og N for Bremå ved Øvre. På flere af tuerne findes en speciel flora med bl.a. Smalbladet Hareøre, Stilket Kilebæger, Fliget Vejbred og Strand-Firling.

Entomologisk Forenings Fredningsudvalg har ved skrivelse af 30.6.1971 udpeget potentielt bevaringsværdige områder for insektfaunaen i Vejle amt (Fredningsplanudvalget for Vejle amt, 1973). Et af de 8 udpegede områder er Endelave.

BLØDDYR.

Bløddyrfaunaen på Endelave er blevet undersøgt i august 1938 (Jespersen 1939). Undersøgelsen omfatter følgende 6 arter af ferskvandssnegle og 22 arter af landsnegle:

Carychium minimum
Aplexa hypnorum
Lymnaea ovata
Lymnaea stagnalis (Stor Mosesnegl)
Anisus leucostoma
Anisus crista
Succinea pfeifferi
Cochlicopa lubrica
Vertigo pygmaea
Vallonia pulchella
Vallonia costata
Clausilia bidentata
Trichia hispida
Cepaea hortensis (Havesnegl)
Cepaea nemoralis (Lundsnegl)
Goniodiscus rotundatus
Vitrea crystallina
Retinella nitidula
Oxychilus alliarius
Zonitoides nitidus
Vitrina pellucida
Limax maximus (Gråsnegl)
Limax cinereo-niger
Lehmannia marginata (Bøgesnegl)
Agriolimax agrestis
Arion empiricorum
Arion circumscriptus

Til sammenligning kan nævnes, at der dengang var fundet 11 arter af ferskvandssnegle og 37 arter af landsnegle på den langt større nabøø, Samsø (Mandahl-Barth 1934). Af de 28 arter fra Endelave fandtes de 27 også på Samsø. Det må formodes, at hovedparten af arterne er indslæbte, og kun et fåtal er kommet til øen på naturlig vis ved svømme- og vadefugles hjælp.

MARINE ARTER.

Vejle amt (1990, 1991 og 1992) har undersøgt bundfaunaen på en station syd for Endelave. Her findes den bedst udviklede bundfauna i amtet med en stor artsrigdom og en høj biomasse. Ud over de almindelige arter som *Corbula gibba* (Hampefrømusling), *Mysella bidentata*, *Abra alba* og *Scoloplos armiger*, der også kendes fra fjordene, findes ved Endelave en række arter, som foretrækker mindre belastede miljøer. Det gælder f.eks. slangestjernen *Ophiura albida*, der forekommer i de største individtætheder. Andre hyppige arter fra mindre belastede miljøer er *Nephtys ciliata* og *Myriochele oculata*.

Fig. 18. Tuer af Gul Engmyre (*Lasius flavus*) ved Kloben.

Veludviklede tuer af Gul Engmyre forekommer kun på enge, som har været anvendt til græsning i mindst 100 år (ifølge Jensen 1987) - en understregning af sådanne enges kulturafhængighed.

Padde og krybdyr

INDLEDNING.

Der findes i litteraturen kun én samlet beskrivelse af padde- og krybdyrfaunaen på Endelave, og denne beskrivelse bygger på materiale, der er over 50 år gammelt (Jespersen 1939). Hertil kommer 2 landsdækkende undersøgelser nemlig Pfaff (1943) og Natur og Ungdoms foreløbige resultater fra 70'ernes og 80'ernes atlasundersøgelse (Fog 1985).

Alle padde- og krybdyrregistreringer fra mine besøg på Endelave indgår i den følgende oversigt. Foruden tilfældige fund er der usystematisk foretaget ketsjerfangst i de fleste småvandhuller, og en del maj/juni-ekskursioner har været henlagt til aften timerne med henblik på lydregistrering af springpadder.

Peder Nygaard Nielsen takkes for supplerende oplysninger fra 1991 og 92.

ARTSLISTE.

Lille Vandsalamander (*Triturus vulgaris*)

Er vidt udbredt på øen ifølge atlasundersøgelsen (Fog 1985). Arten fandtes talrigt i et vandhul på nordøen d. 19.8.79. Siden er den kun fundet ved Lynger og Louisenlund; her er den tilsyneladende

yderst talrig - formentlig 1.000'vis. "Findes i enhver pyt, stor som lille, skygget eller åben" ifølge Nygaard (pers.medd.).

Lille Vandsalamander nævnes hverken af Jespersen (1939) eller af Pfaff (1943).

Strandtudse (*Bufo calamita*)

Er den almindeligste springpaddeart på Endelave. Findes i alle vådområder ved Flasken, på nordøen, i byen og ved Lynger, men mangler tilsyneladende ved Kloben (se fig. 19).

Strandtudse omtales fra gården "Kongsbo" på øens østside af Jespersen (1939).

Grønbroget Tudse (*Bufo viridis*)

"Paa Endelave findes den .... i uhyre Antal i de Tanggjerder, hvormed alle Haverne ere indhegnede" skriver Collin (1870). I hvert fald frem til slutningen af 30'erne har arten været almindelig på øen. Jespersen (1939) traf Grønbroget Tudse og Strandtudse på øens østside ved gården "Kongsbo", og han traf også "en krydsning mellem disse to".

Selv har jeg forgæves eftersøgt arten. Da Grønbroget Tudse's stemme er let at registrere, kan det konkluderes, at arten nu er forsvundet fra Endelave.

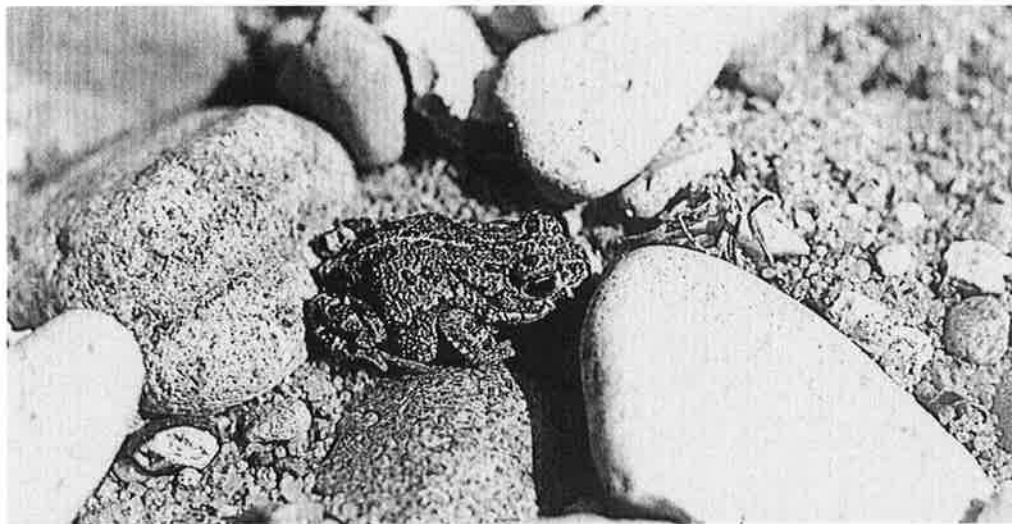
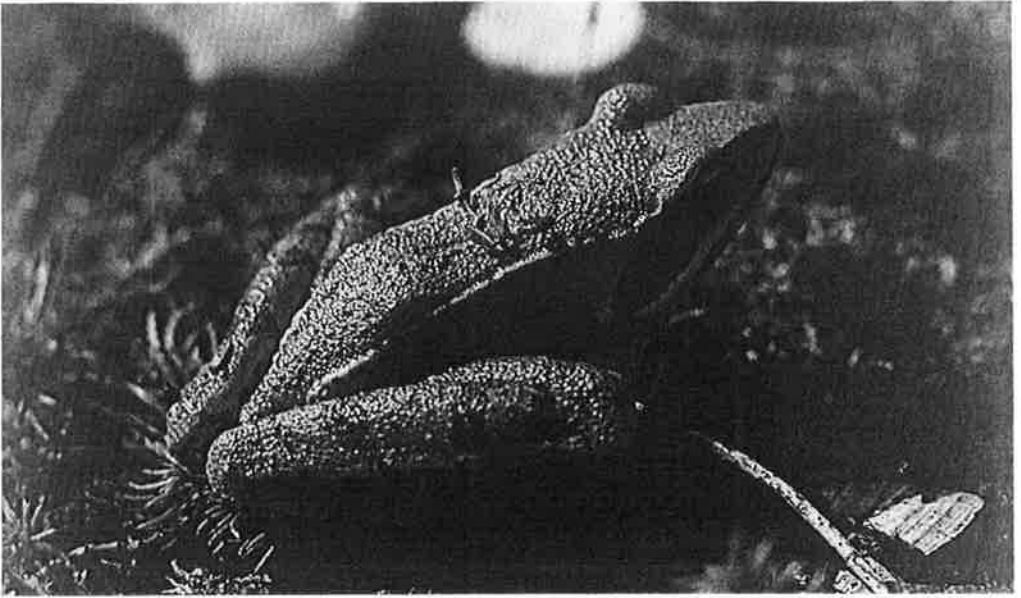

Fig. 19. Ung Strandtudse (*Bufo calamita*) på Strandvejen øst for Flasken d. 19.8.79; bemærk den lyse rygstribe.

Strandtudse ses kun sjældent men høres derimod ofte i roligt vejr om aftenen og natten i maj og juni.

Fig. 20. Springfrø (*Rana dalmatica*) på Øvre d. 19.8.79.
Springfrø yngler i lysåbne grøfter og vandhuller uden løvfald fra de omkringstående træer i Lynger/Louisenlund-området.

Springfrø (*Rana dalmatica*)

Er fundet i 1907 og ved Louisenlund i 1938 (Jespersen 1939 og Pfaff 1943).

Et eksemplar blev set og fotograferet på Øvre ved ØBF's anden ekskursion til øen d. 19.8.79 (fig. 20). Herudover har jeg kun kendskab til 2 iagttagelser af voksne Springfrøer: 1 set Lynger d. 28.6.87 (Rabøl, pers.medd.) og 2 set Lynger d. 2.4.92 (Nygaard, pers.medd.). - I 1991 fandtes 206 ægklumper og i 1992 180 ægklumper i Lynger-området (Nygaard, pers.medd.); samme sted er der flere gange set haletudser. Ud fra antallet af ægklumper må bestanden vurderes til at være meget lille.

Stålorm (*Anguis fragilis*)

Er tilsyneladende ret almindelig og udbredt over hele øen. Nævnes af Jespersen, Pfaff, Asbirk og Fog (1939, 1943, 1972 og 1985).

Selv har jeg set den flere gange ved Lynger og på Øvre. - Ifølge lokal beboer skulle kompostbunken på kirkegården være en god "lokalitet" for arten!

Almindelig Snog (*Natrix natrix*)

Nævnes af Jespersen (1939) fra "Kongsbo" på øens østside. 10-15 unger set ved Lynger Hage d. 26.4.87 (K.Biledgaard, pers.medd.).

Snog ses regelmæssigt i Lynger/Louisenlund-området, hvor den må betegnes som almindelig.

ART:	SAMSØ: (11.206 ha)	TUNØ: (352 ha)	SEJRØ: (1.237 ha)	ENDELAVE: (1.308 ha)
Stor Vandsalamander (<i>Triturus cristatus</i>)	X	X		
Lille Vandsalamander (<i>Triturus vulgaris</i>)	X	X	X	X
Skrubtudse (<i>Bufo bufo</i>)	X	X		
Strandtudse (<i>Bufo calamita</i>)	X	X	X	X
Grønbroget Tudse (<i>Bufo viridis</i>)	X	X	X	F
Klokkefrø (<i>Bombina bombina</i>)		?		
Butsnudet Frø (<i>Rana temporaris</i>)	X	F		
Spidssnudet Frø (<i>Rana arvalis</i>)	X		X	
Springfrø (<i>Rana dalmatina</i>)				X
Markfirben (<i>Lacerta agilis</i>)	X		X	
Skovfirben (<i>Lacerta vivipara</i>)	X		X	
Stålorm (<i>Anguis fragilis</i>)	X			X
Almindelig Snog (<i>Natrix natrix</i>)	X			X
Hugorm (<i>Vipera berus</i>)	X			
ANTAL ARTER:	12	5	6	5

Fig. 21. Sammenligning af udbredelsen af padder og krybdyr på 4 Kattegat-øer (efter Fog 1985 og Højager 1991). F = forsvundet.

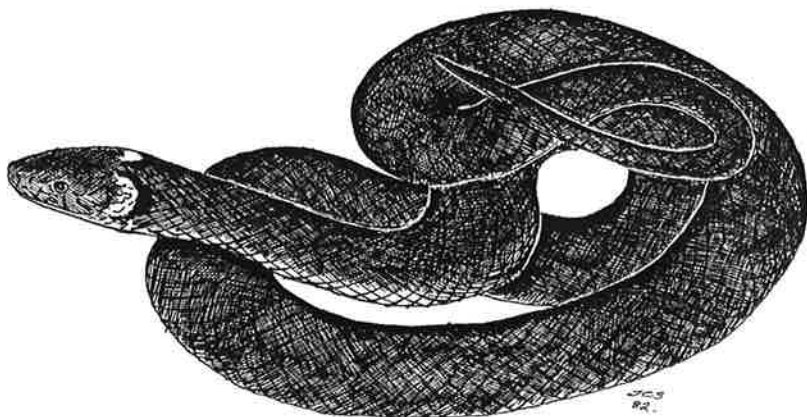
SAMMENFATNING.

Padde- og krybdyrfaunaen på Endelave kan ikke betragtes som særlig artsrig; kun 6 arter hvoraf en endda er forsvundet i nyere tid. Til sammenligning kan nævnes, at der på nabøen Samsø findes hele 12 arter, men på Tunø kun 5. På de mere isoleret beliggende øer Læsø og Anholt findes henholdsvis 3 og 4 arter (Fog 1985) (se også fig. 21). - Bemærkelsesværdigt er det, at Danmarks mest udbredte arter mangler på Endelave. Det gælder således Butsnudet og Spidssnudet Frø, Skrubtudse, Stor Vandsalamander, Markfirben, Skovfirben og Hugorm (alle truffet på Samsø). På Endelave findes tilsyneladende op-

lagte biotoper for disse arter, så manglen kan kun forklares ved indvandringmæssige barrierer.

Rabøl (pers.medd.) oplyser, at en lokal beboer skulle have udsat Skrubtudse i nyere tid; en sådan bevidst menneskeskabt faunaforurening må der tages skarpt afstand fra!

Den mest "interessante" art på Endelave er Springfrø, som kun er udbredt i den syd- og østlige del af Danmark (Springfrøens hovedudbredelse er i Mellem- og Sydeuropa). Forekomsten på Endelave ligger således på grænsen af artens udbredelsesområde.

Fugle.

INDLEDNING.

Trods Endelaves store fuglerigdom er øens ornitologiske værdier kun stedmoderlig behandlet i litteraturen. De ældste lidt fyldigere oplysninger stammer fra Frederik Fabers ornitologiske udflygt i Kattegat i juli 1824; Fabers beskrivelse er i en direkte oversættelse efter den tyske originaludgave publiceret i DOFT (Faber 1928). Fra 1824 er der et stort spring frem til 1972, hvor Natur og Ungdom i tiden 19. - 26. 6. afholdt en lejr på øen. Lejrens resultater blev publiceret samme år (Asbirk 1972). Denne artikel, som blot bygger på en uges iagttagelser, er faktisk til dato den fyldigste beretning om øens fugleliv! Efter 1972 er der kun få og meget kortfattede beskrivelser eksempelvis Bomholt og Sørensen (1975), Abrahamsen og Gregersen (1980), Dybbro og Bomholt (1982) og Eskildsen (1988). Hertil kommer en række flyoptællinger af svømmefugle liggende på havet udført af Vildtbiologisk Station i perioden 1965-73 (Joensen 1974) og 1987-88 (bl.a. Laursen 1987a, 1987b, 1988a og 1988b). Flytællingerne er videreført af Danmarks Miljøundersøgelser, men resultaterne herfra er endnu ikke blevet publiceret. I Skov- og Naturstyrelsens rapport om overvågning af EF-fuglebeskyttelsesområder i 1987 (Skov- og Naturstyrelsen 1988) anføres under EF-fuglebeskyttelsesområde 36 bl.a.: "Flere delområder, heriblandt hele Endelave, har dog ikke været besøgt,...." Desværre en særdeles symptomatisk bemærkning! Som erstatning for de manglende større beskrivelser findes heldigvis en lang række oplysninger om enkeltiagttagelser først og fremmest i form af årsrapporter fra Vejle amt fra perioden 1973-91 bragt i DOF's lokale medlemsblad "Bladet" 1974-81 og "Svingfjeren" 1982-87 samt selvstændigt i 1988-91 under titlen: "Fugle i Vejle amt". Iagttagelser fra disse årsrapporter benævnes konsekvent i det følgende LR (= lokalrapport) efterfulgt af det pågældende årstal.

Siden 1978 og frem til december 1992 har jeg selv registreringer fra ialt 91 dage; fordelingen fremgår af fig. 22. Hertil kommer en række supplerende oplysninger fra følgende personer, som alle takkes for hjælp: Kim Biledgaard, Preben Clausen, Jens Gre-

gersen, Jørgen Terp Laursen, Eigel Thomasen, Klaus Mortensen, Peder Nygaard Nielsen, Hans Pinstrup og Jørgen Rabøl. - Henning Ettrup takkes for formidling af DMU's flytællingsresultater fra perioden 1988-92.

Skønmæssigt vil jeg tro, at der som baggrund for den følgende oversigt ligger mindst 400 observationsdage.

I den følgende oversigt er arterne ordnet systematisk efter det såkaldte Wetmoreske system jævnfør Malling Olsen (1992). Hver artsgennemgang indledes med en angivelse af hyppighed og regelmæssighed. Der er tilstræbt en konsekvent brug af hyppighedsbetegnelser (se fig. 23), dog er der ikke taget hensyn til enkeltiagttagelser, som falder helt uden for det vante mønster. Vedrørende regelmæssighed er følgende termer anvendt:

- Sporadisk: Forekommer ikke hvert tiår.
Uregelmæssig: Forekommer mindst én gang hvert tiår.
Regelmæssig: Forekommer hvert år.

Efter indledningen følger en gennemgang af artens antalsmæssige forekomst og udbredelse på Endelave. Gennemgangen slutes med omtale af eventuelle ynglefund.

Faunistisk kategorisering og forkortelser følger Malling Olsen (1992).

JAN.	FEB.	MAR.	APR.	MAJ	JUNI	JULI	AUG.	SEP.	OKT.	NOV.	DEC.
9	1	8	6	22	9	0	15	5	9	2	5

Fig. 22. Fordelingen over årets måneder af mine egne 91 observationsdage fra Endelave i perioden 1978-92.

	IKKE YNGLEFUGLE: Max. antal individer pr. dag	YNGLEFUGLE: Antal par
MEGET SJÆLDEN	1 - 8	1 - 4
SJÆLDEN	9 - 20	5 - 10
FÅTALLIG	21 - 50	11 - 25
RET ALMINDELIG	51 - 100	26 - 50
ALMINDELIG	101 - 1.000	51 - 100
MEGET ALMINDELIG	> 1.000	> 100

Fig. 23. Oversigt over de i dette afsnit anvendte hyppighedsbetegnelser.

ARTSLISTE.

Rødstrubet Lom (*Gavia stellata*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig træk- og vintergæst (nov.-marts).

De fleste lommer ses fra færgen.

En registrering falder uden for ovennævnte periode; 1 d. 14.5.81 (LR 1981).

Sortstrubet Lom (*Gavia arctica*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig træk- og vintergæst (nov.-marts).

Toppet Lappedykker (*Podiceps cristatus*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

Angives uden dato og antal af Bomholt og Sørensen (1975). 1 d. 6.7.1824 (Faber 1928), 1 i vinterdragt fundet død d. 29.5.86 (Laursen, pers.medd.) og 1 d. 24.3.91.

Gråstrubet Lappedykker (*Podiceps griseigna*)

Fåtalig - almindelig men regelmæssig træk- og vintergæst (aug.-april).

På havet omkring Endelave specielt N og Ø for Øvre ses gennem vinterhalvåret småflokke på op til ca. 30 stk. - Umiddelbart før indtrækket til ynglepladserne i marts kan større koncentrationer ses fra Endelave, hvad følgende 2 observationer viser: 112 d. 12.3.83 (LR 1983) og 250 d. 24.3.91.

Nordisk Lappedykker (*Podiceps auritus*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

1 d. 10.11.88 lige uden for havnen (Rabøl, pers.medd.).

Sodfarvet Skråpe (*Puffinus griseus*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

Der foreligger 2 fund af døde fugle fra 50'erne (LR 1984). 1 trak N d. 29.9.88 (Rabøl, pers.medd.).

Sule (*Morus bassanus*)

Sporadisk træk-gæst.

En bemærkelsesværdig registrering; 23 d. 1.9.84 på ØBF-ekskursion. D. 29.9.84 fandtes 1 død (LR 1984).

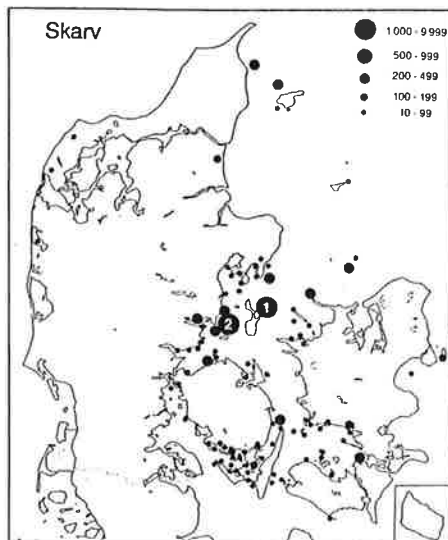

Fig. 24. Antal og fordeling af Skarv (*Phalacrocorax carbo*) marts/april 1988 (efter Laursen 1988b).

Skarv (*Phalacrocorax carbo*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig gæst hele året.

Kan ses på og fra stranden hele øen rundt, men flest raster på Møllegrunden. I juli-sept. kan der her tælles op mod 2.500 Skarver. Også om foråret kan der være mange Skarv i farvandet ud for Endelave; ved flytælling d. 13.3.88 taltes således >2.000 (Laursen 1988b). Se også fig. 24.

En stor del af fuglene tilhører racen Melleskarv (*P. c. sinensis*), der findes ynglende flere steder i de nærmeste omgivelser (Vorsø, Stavns Fjord, Mågeøerne og Svanegrunden).

Siden 1982 har Skarven ynglet på Svanegrunden; antallet her er nu (1992) oppe på 847 par (Gregersen, pers.medd.).

Rørdrum (*Botaurus stellaris*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

1 hørt paukende fra rørskoven på Øvre d. 15.5.81 (Clausen, pers.medd.).

Fiskehejre (*Ardea cinerea*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig gæst hele året.

Knopsvane (*Cygnus olor*)

Sjælden - ret almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (sept.-marts) og meget sjælden - sjælden og uregelmæssig ynglefugl (marts-sept.).

Knopsvane ses hele året men i reglen kun i ringe antal (<10). Største antal 67 d. 20.10.85.

De fleste år findes ynglende Knopsvane; parantallet svinger mellem 1 og 5 (se fig. 31). På Svanegrunden 3 par i 1992 (Gregersen, pers.medd.).

Pibesvane (*Cygnus columbianus*)

Meget sjælden og sporadisk vintergæst.

3 registreringer antagelig af samme flok: 8 d. 30.-31.12.83, 7 d. 1.1.84 og 10 d. 22.1.84 (LR 1983 og 1984).

Sangsvane (*Cygnus cygnus*)

Meget sjælden - fåtallig og uregelmæssig træk- og vintergæst (okt.-jan.).

Enkelte ses næsten hvert år; største flok: 24 d. 19.10.86.

Sædgås (*Anser fabalis*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

1 d. 16.5.92.

D. 18.5.91 sås en flok på 4 og senere en flok på 19 Sædgås/ Kortnæbbet Gås (*Anser fabalis*/*Anser brachyrhynchus*) flyve mod N.

Kortnæbbet Gås (*Anser brachyrhynchus*)

Meget sjælden og antagelig uregelmæssig træk- og vintergæst.

Der foreligger kun 3 sikre iagttagelser: 1 Kloben d. 4.4.82 (LR 1982), 1 Flasken d. 2.1.83 (LR 1983) og 4 NV for øen d. 2.1.88 (DMU-flyoptælling).

Grågås (*Anser anser*)

Fåtallig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (feb.-maj og aug.-nov.) og meget sjælden - fåtallig og antagelig uregelmæssig yngletrækfugl (marts-sept.).

Om foråret ses regelmæssigt 20-60 Grågæs på engene nord for Flasken og ved Kloben; enkelte gange er antallet dog noget større således 110 d. 17.5.82 (Biledgaard, pers.medd.). Endvidere en bemærkelsesværdig sommeriagttagelse: 100 d. 12.7.81 (Biledgaard, pers.medd.).

Meget tyder på, at der yngler 1-6 par Grågæs hvert eller næsten hvert år. I 1978 angives hele 15 par ved Kloben (Bomholt 1979), men så mange har ikke ynglet i 80'erne. Foruden ved Kloben er der konstateret yngel på Øvre. På Svanegrunden yngler der i reglen 1-2 par (Gregersen, pers. medd.).

Bramgås (*Branta leucopsis*)

Sjælden - almindelig og uregelmæssig træk- og vintergæst (okt.) og meget sjælden og sporadisk vintergæst.

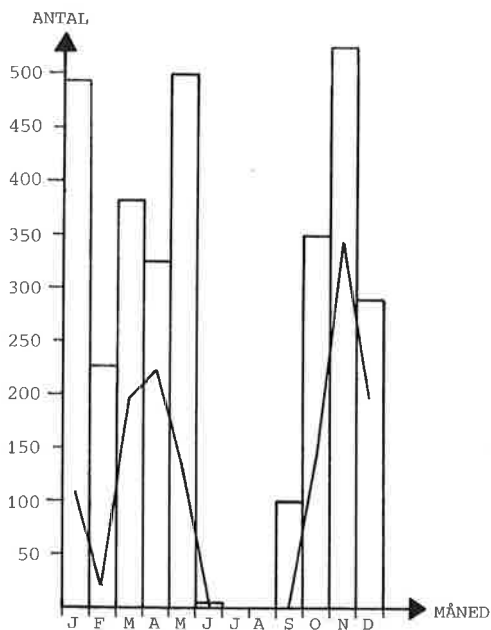
Nævnes første gang af Bomholt (1975): 1 eks. uden tidsangivelse. Herefter haves følgende 7 iagttagelser: 21 ved Lynger d. 19.10.86, 7 nær Klinten d. 20.10.86, 90 rastende Flasken d. 22.10.87, 190 rastende Flasken 17.10.88, 1 S ved Flasken d. 18.10.88 (Eskildsen 1988), 1 d. 22.1.89 (LR 1989) og 27 rastende Øvre d. 29.10.89.

Knortegås (*Branta bernicla*)

Almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (sept.-maj) og meget sjælden og uregelmæssig sommergæst (juni-aug.).

Racen Mørkbuget Knortegås (*B. b. bernicla*) raster årligt på græsmarkerne ved Flasken (syd for Bremå). Oftest ses mellem 250 og 350 men helt op til 550 er registreret. En angivelse af, at der om efteråret raster "i tusindvis" (Jensen 1985) forekommer ikke troværdig! - 2 sommeriagttagelser foreligger: 5 d. 6.-7.6.87 og 1 d. 18.7.91 (LR 1991); se iverigt fig. 25.

I maj og begyndelsen af juni foregår der et intenst men meget kortvarigt østgående træk over Vejle amt. På 3 dage i 1984 taltes 17-18.000 Mørkbuget Knortegås (LR 1984). Der er ingen tvivl om, at en del af dette træk passerer Endelave/Samsø, omend der fra Endelave endnu kun foreligger én trækregi-

Fig. 25. Månedsmaksimum (søjler) for rastende Mørkbuget Knortegås (*Branta bernicla bernicla*) i perioden 1980-89.

Endvidere er indtegnet det gennemsnitlige antal gæs (kurven) ved systematiske tællinger i perioden 1980-83 (Madsen 1986).

strering: 580-610 mod Samsø d. 30.5.88 (Laursen, pers. medd.). Trækket finder tilsyneladende sted om eftermiddagen og aftenen.

Racen Lysbuget Knortegås (*B. b. hrota*) er registreret én gang: 2 Flasken d. 22.10.81 (Biledgaard, pers.medd.).

Gravand (*Tadorna tadorna*)

Almindelig og regelmæssig træk- og sommergæst (marts-okt.), fåtallig - ret almindelig og regelmæssig vintergæst (okt.-feb.) og meget sjælden - sjælden men antagelig regelmæssig ynglefugl.

De største antal ses om foråret i marts-april, hvor der kan være op mod 500 spredt over hele øen og på havet.

Er kendt som ynglefugl siden 1824 (Faber 1928). I 1957 opgøres antallet til 16 par (Poulsen 1959). Samme antal registreres i 1978 med hovedparten ved Lynger (Bomholt 1979); tallet er i dag betydeligt lavere (se også fig. 31).

Pibeand (*Anas penelope*)

Almindelig og regelmæssig trækgæst (feb.-april og aug.-nov.), fåtallig og antagelig uregelmæssig vintergæst (nov.-jan.) og uregelmæssig sommergæst (maj-juli).

Op til 300 er set om foråret og op til 200 om efteråret; flest ved Kloben og Flasken; enkelte kan ses vinteren over i milde vintre dog hele 41 d. 29.12.92. 5 sommeriagttagelser foreligger: 1 ♂ og 2 ♀ d. 14.6.83, 1 ♂ d. 28.5.88, 2 ♂ d. 27.5.89, 1 ♂ d. 5.6.91 og 1 ♂ d. 15.5.92.

Knarand (*Anas strepera*)

Meget sjælden men antagelig regelmæssig trækgæst eller yngletrækfugl (april-sept.).

I 1978 blev 1 par for første gang set ved Kloben; siden er der set 1 par her i årene 1981, 1983, 1984, 1987 og 1992, 1 par + 1 ♂ i 1982, 1 par + 1 ♀ i 1986, 2 par i 1985, 1989 og 1990, 2 par + 1 ♂ i 1991 og hele 3 par i 1988. Kun en iagttagelse uden for Kloben: 1 ♂ ved kirken d. 23.8.88 (Rabøl, pers.medd.).

I 1983 sås 1 ♀ med 10 juv., hvilket er eneste sikre ynglebevis (LR 1983). Atlasundersøgelsen omfattede årene 1971-74 nævner ikke arten fra Endelave (Dybbro 1976).

Krikand (*Anas crecca*)

Fåtallig - almindelig og regelmæssig træk- og sommergæst (marts-nov.), muligvis meget sjælden og sporadisk yngletrækfugl og meget sjælden og sporadisk vintergæst (dec.-feb.).

Antallet af Krikand kulminerer i april med op til 150. Flest raster ved Kloben og Flasken. Kun én vinteriagttagelse: 2 d. 29.12.92.

Angives af Asbirk (1972) som sandsynligt ynglende i 1972 men medtages ikke i Atlasundersøgelsen fra perioden 1971-74 (Dybbro 1976)! 1 par angives fra 1978 (LR 1978).

Gråand (*Anas platyrhynchos*)

Fåtallig - almindelig og regelmæssig trækgæst og standfugl og fåtallig og regelmæssig ynglefugl.

Flyttællinger i perioden 1965-73 viser en regelmæssig vinterforekomst på 250-500 Grånder ved Endelave (Joensen 1974). I de sidste år har antallet dog været betydeligt lavere (<100) dog med en enkelt undtagelse; 1.000 N for øen d. 4.11.87 (Laursen 1988a).

Yngler spredt over hele øen; antallet af ynglepår kan skønsmæssigt anslås til mindst 12-15 par excl. de halv- og heltamme Grånder i gadekæret samt søerne nord for kirken. I 1989 fandtes 4 par på Svanegrunden (Gregersen, pers.medd.).

Spidsand (*Anas acuta*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig trækgæst (marts-maj og aug.-okt.), muligvis meget sjælden og sporadisk yngletrækfugl og meget sjælden og sporadisk vintergæst (nov.-feb.).

Flest ses om foråret bl.a. 15-20 d. 16.3.75 (LR 1975) og 11 v. Kloben d. 27.3.88. Kun én vinteragttagelse: 5 d. 2.1.92.

Spidsand er set enkelte gange i yngletiden; Bomholt og Sørensen (1975) angiver 1 muligt ynglepar, og Gregersen (pers.medd.) anfører 0-2 par i 1982.

Atlingand (*Anas querquedula*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst og måske yngletrækfugl.

Set ved Flasken i juni 1972 (Asbirk 1972), 1 ♂ Kloben d. 23.5.83 og 1 ♂ Kloben d. 18.5.85.

Asbirk anfører for 1972: "Enkelte par yngler sandsynligvis", og Ferdinand (1971) angiver et muligt ynglepar i 1966. Arten er ikke angivet fra Endelave i Atlasundersøgelsen fra perioden 1971-74 (Dybbro 1976).

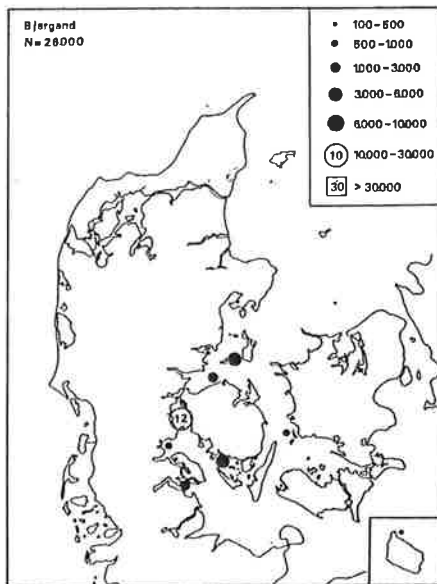

Fig. 26. Fordelingen af Bjergand (*Aythya marila*) ved flytællingerne januar/februar 1987 (efter Laurssen 1987b).

Skeand (*Anas chlypeata*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig yngletrækfugl og trækgæst (marts-okt.).

Yngler antagelig årligt med 1-2 par ved Kloben; et sikkert ynglefund her: 1 ♀ med 4 pull d. 20.6.72 (Asbirk 1972). Endvidere yngler 1-2 par antagelig regelmæssigt ved Flasken og ved Lynger.

Taffeland (*Aythya ferina*)

Tilsyneladende meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

Bomholt og Sørensen (1975) nævner arten uden antalsangivelse. Herudover kun 3 registreringer: 1 d. 13.5.82, 1 d. 17.5.82 (samme?) (LR 1982) og 1 d. 3.1.87.

Troldand (*Aythya fuligula*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig trækgæst (april-maj).

Hovedparten ses ved Kloben; største antal 10 d. 17.5.86.

Bjergand (*Aythya marila*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (okt.-jan.).

I farvandet nord og øst for Endelave findes et fast overvintringsområde for Bjergand (Joensen 1974, Laursen m.fl. 1987); se fig. 26. Under gode vejrforhold kan en del af denne overvintrende flok ses ud for Øvre. De største tal er 3.000 nov. 1968 (Joensen 1974), 3-4.000 ved Svanegrunden d. 23.1.83 (LR 1984), 2.500 d. 3.1.87 og 9.000 d. 2.1.88 (DMU-flyoptælling).

Et par iagttagelser falder uden for det vante mønster: 1 ♀ Flasken d. 26.3.89 og 1 par Kloben d. 21.4.89.

Ederfugl (*Somateria mollissima*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig træk-, vinter- og sommergæst; tidligere ret almindelig og regelmæssig ynglefugl, nu meget sjælden og antagelig uregelmæssig ynglefugl.

Meget store koncentrationer af Ederfugl raster om vinteren i farvandet nord og nordøst for Endelave; både Joensen (1974) og Laursen m.fl. (1987) nævner ud fra flytællinger tal på over 50.000 (se fig. 27). Endvidere anvendes samme område som fældningsplads i eftersommeren; i aug. 1986 taltes 4.000 fra fly nord for Endelave (Laursen 1987). De største registreringer fra selve øen er fra marts og sept.-okt. måneder eksempelvis ca. 20.000 d. 24.3.91 (hertil kommer 5.000 set fra færgen) og 12.105 d. 6.9.90 (LR 1990).

Ederfuglen etablerede sig som ynglefugl på øen i løbet af 1960'erne (Joensen 1973a), og den har

Hvinand (*Bucephala clangula*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (nov.-april).

Op til 300 er set; flest på havet nord for øen samt i strandsøen ved Kloben. 2 sommeriagttagelser: 1 ♂ ved Kloben d. 6.6.87 og 1 ♀ ved Kloben d. 15.5.92.

Lille Skallesluger (*Mergus albellus*)

Meget sjælden og sporadisk træk-gæst.

En bemærkelsesværdig registrering: 1 ♀ i strandsøen ved Kloben d. 28.5.88. Iagttagelser fra slutningen af maj er meget sjældne i Danmark.

Toppet Skallesluger (*Mergus serrator*)

Fåtallig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (okt.-april) og sjælden - fåtallig men regelmæssig ynglestandfugl.

Op til 400 er set på havet ud for øen især mod nord; sædvanligvis ses dog under 100 eks. Flest ses i marts måned.

I 1978 opgøres ynglebestanden til 21 par heraf 18 på Øvre (Bomholt 1979), og i perioden 1978-81 er bestanden vurderet til 21-23 par med følgende fordeling: Øvre 16-18 par, Flasken 2 par, Lynger 2 par og Kloben 1 par (Dybbro og Bomholt 1982). I dag yngler der betydeligt færre; Kloben er antagelig vigtigste ynglested (se også fig. 31). Ræven er givetvis årsag til decimeringen på Øvre.

Stor Skallesluger (*Mergus merganser*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig træk- og vintergæst (dec.-marts).

De fleste ses ved Flasken; største antal: 40 d. 3.1.87 og - noget usædvanligt - >200 d. 13.3.88 (Laursen 1988b).

Hvepsevåge (*Pernis apivorus*)

Meget sjælden - fåtallig men antagelig regelmæssig træk-gæst (maj-juni og aug.).

Der foreligger 12 registreringer fra maj; den største er 44 NØ d. 17.5.81 (LR 1981), næststørste 7 d. 18.5.75 (LR 1975). Herudover set følgende gange: 2 N d. 9.6.89 (Rabøl, pers. medd.), 1-2 d. 24.8.75 (LR 1975) og 1 V d. 23.8.90 (Nygaard, pers.medd.).

Rød Glente (*Milvus milvus*)

Meget sjælden og sporadisk træk-gæst.

1 registrering foreligger: 1 indtrækkende ved Klinten primo april ca. 1983 (Rabøl, pers.medd.).

Havørn (*Haliaeetus albicilla*)

Måske tidligere regelmæssig vintergæst.

"Forekommer hyppigt paa øen om Vinteren", men yngler ikke ifølge Fabers oplysninger fra 1824 (Faber 1928).

Slangeørn (*Circaetus gallicus*)

Måske meget sjælden og sporadisk gæst.

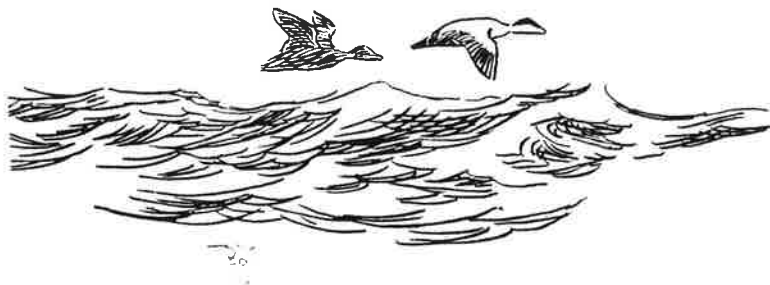
1 set på mark ved Øvre om foråret i 80'erne (Lægs-gaard 1986). Iagttagelsen har ikke været forelagt DOF's sjældenhedsudvalg!

Rørhøg (*Circus aeruginosus*)

Meget sjælden men regelmæssig træk-gæst (april-maj og aug.-sept.) og meget sjælden og uregelmæssig yngletrækfugl (maj-aug.).

Op til 4 er set i træktiden, hyppigst i august.

De fleste år yngler 1 par i den store rørskov syd for Øvre.

Blå Kærhøg (*Circus cyaneus*)

Meget sjælden men antagelig regelmæssig træk- og vintergæst (sept.-maj).

Ses oftest ved Øvre; største tal 4-5 d. 22.10.87. 1 jagttagelse falder uden for det vante: 2 d. 7.8.79 (LR 1979).

Hedehøg (*Circus pygargus*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

En registrering foreligger: 1 ♀ Øvre d. 20.5.88 (Rabøl, pers.medd.).

Duehøg (*Accipiter gentilis*)

Meget sjælden og uregelmæssig træk- og vintergæst.

Set 4 gange: 1 d. 17.5.85, 1 ♀ Lynger d. 29.12.88, 1 d. 21.4.89 og 1 ♀ SV Kloben d. 6.11.91 (LR 1991).

Spurvehøg (*Accipiter nisus*)

Meget sjælden men regelmæssig træk- og vintergæst (aug.-maj) og meget sjælden og uregelmæssig yngltrækfugl (april-aug.).

1-4 kan ses det meste af året.

I Atlasundersøgelsen 1971-74 anføres arten som muligt ynglende (Dybbro 1976), og Rabøl angiver et muligt ynglepar i 1988 (pers.medd.).

Musvåge (*Buteo buteo*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig træk-, vinter- og sommergæst og meget sjælden men regelmæssig ynglefugl.

Musvåge ses året rundt rastende i antal op til 7 dog 10 N d. 26.4.87 (LR 1987), ca. 32 S d. 24.9.89 (LR 1989) og ca. 20 rastende d. 29.10.89.

1-2 par yngler stort set hvert år i nåletræerne på Øvre og 1-2 par i Louisenlund/Lynger-området. Musvåge nævnes ikke fra Endelave i Atlasundersøgelsen 1971-74 (Dybbro 1976).

Fjeldvåge (*Buteo lagopus*)

Meget sjælden men regelmæssig træk- og vintergæst (okt.- maj).

Ses i størrelsesordenen 1-4, oftest ved Øvre.

Fiskeørn (*Pandion haliaetus*)

Meget sjælden men antagelig regelmæssig trækgæst (maj-juni og aug.-okt.).

Bl.a. set følgende gange 1 d. 15.5.78 (LR 1978), 1 d. 4.5.86 (Biledgaard, pers.medd.), 1 d. 18.5.86, 1 d. 7.6.87, 1 d. 19.10.88 (Eskildsen 1988), 1 SSV d. 24.9.89 (LR 1989) og 1 V d. 23.8.90 (Nygaard, pers.medd.). Endvidere har Rabøl set enkelte i maj (Rabøl, pers.medd.).

Tårnfalk (*Falco tinnunculus*)

Meget sjælden og uregelmæssig yngltrækfugl (marts-okt.) og vintergæst (nov.-feb.).

Op til 3 eksemplarer er set.

Har ynglet enkelte år på N-nen.

Aftenfalk (*Falco vespertinus*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

1 ♂ d. 26.8.89.

Dværgefalk (*Falco columbarius*)

Meget sjælden men antagelig regelmæssig træk- og vintergæst (marts-maj og sept.-jan.).

Fra 80'erne og 90'erne foreligger flere registreringer, alle af en enkelt fugl.

Lærkefalk (*Falco subbuteo*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

3 registreringer foreligger: 1 d. 10.-15.5.81 (LR 1981), 1-2 d. 27.6.87 (Rabøl, pers.medd.) og 1 ♂ d. 15.5.92.

Agerhøne (*Perdix perdix*)

Meget sjælden men regelmæssig ynglestandfugl.

Indført i slutningen af det 19. århundrede men betragtes som "uddød" i 1922 (Friis 1981). Arten er siden genindført, og nogle få par formodes at yngle hvert år.

Der finder fortsat udsætninger sted (Lægsgaard 1986).

Vagtel (*Coturnix coturnix*)

Meget sjælden og sporadisk sommergæst.

Registreret 1 gang: 2 d. 11.6.81 (LR 1981).

Fasan (*Phasianus colchicus*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig ynglestandfugl. Småflokke ses regelmæssigt især på Øvre og i Lynger/Louisenlund-området. - Udsætning finder sted (Lægsgaard 1986).

Vandrikke (*Rallus aquaticus*)

Meget sjælden og antagelig uregelmæssig trækgæst eller yngltrækfugl (april-maj og sept.).

Hørt i Lynger og ved Øvre i 1983, 88, 91 og 92 på potentielle ynglelokaliteter.

Engsnarre (*Crex crex*)

Måske tidligere regelmæssig yngltrækfugl.

Ifølge en angivelse fra 1824 er Engsnarre "visse år almindelig i kornet på Endelave" (Faber 1928). Arten er ikke hørt i nyere tid.

Grønbenet Rørhøne (*Gallinula chloropus*)

Meget sjælden men regelmæssig yngletrækfugl (marts-aug.).

1-2 par yngler regelmæssigt ved Lynger; er endvidere fundet ynglende ved Kloben, ved Øvre og i gadekæret i byen.

Blishøne (*Fulica atra*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig yngletrækfugl (marts-aug.).

Enkelte par yngler årligt ved Kloben og ved Øvre samt næsten årligt ved Lynger.

Trane (*Grus grus*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

En registrering: 7 SØ d. 29.9.84 (LR 1984).

Strandskade (*Haematopus ostralegus*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig trækgæst og almindelig - meget almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (feb.-okt.); sjælden - fåtallig men regelmæssig vintergæst (nov.-jan.).

Hvis man kan tale om en karakterfugl for Endelave, så er det Strandskaden! Rastende og ynglende fugle kan ses overalt på øen, men flest raster ved Flasken; op mod 600 er set her med maksimum i marts-april. Der er konstateret yngel såvel langs stranden som på de dyrkede marker. Ved Kloben findes i reglen en mindre koloni; i 1988 var den på ca. 15 par. Den samlede ynglebestand på hele øen i 1988 anslås til 100-115 par. Antallet er antagelig stadig af samme størrelsesorden, men der foreligger ikke nyere grundige optællinger (se også fig. 31). I 1978 angives bestanden til 200 par (LR 1978). Til sammenligning kan nævnes, at i 1984 (LR 1984) skønnedes den samlede bestand i Vejle amt at være 140-150 par, og Dybbro (1976) anslår Danmarks bestand til ca. 5.000 par. Tidligere har arten været sjælden således kun "enkelte par" i 1824 (Faber 1928). - På Svanegrunden fandtes 4 par i 1992 (Gregersen, pers.medd.).

Klyde (*Recurvirostra avosetta*)

Sjælden - ret almindelig og regelmæssig trækgæst og yngletrækfugl (marts-aug.).

Hovedparten af iagttagelserne vedrører givetvis ynglefuglene og deres unger, men undtagelsesvis kan større flokke ses i træktiden således 100 d. 15.4.78 (LR 1978) og 136 d. 12.4.81 (LR 1981).

Gennem 70'erne og frem til begyndelsen af 80'erne har der hvert år ynglet omkring 30-40 par på Endelave. I midten af 80'erne faldt tallet til under 10 par, dog var der i 1988 11 par. Sikre ynglebeviser for årene 1989, 90 og 91 savnes (se endvidere fig. 31).

- De bedste ynglesteder er Kloben (i Hættemågekolonien) og Flasken. Yngel er også forsøgt på øen Røde Ko, men her kommer sjældent unger på vingerne. I 1982 ynglede 14 par i en bygmærk nær byen (LR 1982)! Faber angiver for 1824, at arten er forsvundet (Faber 1928). - 2 par på Svanegrunden i 1979 (Gregersen, pers.medd.).

Lille Præstekrave (*Charadrius dubius*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

Kun en observation: 1 d. 20.8.78.

Stor Præstekrave (*Charadrius hiaticula*)

Fåtallig men regelmæssig trækgæst og sjælden - fåtallig men regelmæssig yngletrækfugl (feb.-sept.). Hovedparten af præstekraverne på Endelave er ynglefugle, dog ses flokke på 40-50 om efteråret (aug.) og op til 35 om foråret (maj). Kun én registrering over 50: 60 d. 14.8.88.

I 1978 blev ynglebestanden opgjort til 30-35 par med 10-15 par på Øvre (Bomholt 1979). I 1980'erne har bestanden svinget fra >1 par til >10 par. Hovedparten af bestanden findes i dag på den vestlige del af øen. - Er kun konstateret ynglende på Svanegrunden i 1985, 1 par (Gregersen, pers.medd.).

Hvidbrystet Præstekrave (*Charadrius alexandrinus*)

Måske tidligere regelmæssig yngletrækfugl.

En koloni med "flere par" på Endelaves østkyst fundet i 1824 (Faber 1928). Ingen nyere iagttagelser.

Hjejle (*Pluvialis apricaria*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig trækgæst (marts-nov.) og sjælden - almindelig men uregelmæssig vintergæst (dec.-feb.).

D. 14.11.82 observeredes 12.000 Hjejler på Endelave (LR 1982), 7.000 d. 24.9.89 (LR 1989) og 5.000 d. 11.10.92. Normalt ligger tallet dog under eller omkring 1.000 med maksimum i april og sept.-nov. I forbindelse med de sidste milde vintre, er Hjejlen begyndt at overvintre på Endelave; største antal fra denne periode: 735 d. 30.12.92. - De største flokke ses ved Flasken. Endelave er vigtigste rasteplass for arten i Vejle amt.

Strandhjejle (*Pluvialis squatarola*)

Fåtallig men regelmæssig trækgæst (maj-juni og aug.-nov.).

De fleste Strandhjejler ses under efterårstrækket specielt i oktober. Største tal: 50 d. 19.10.86, 50 på sandet mark d. 20.9.88 (Rabøl, pers.medd.) og 40 d. 28.10.90 (LR 1990). Hovedparten raster nord for Flasken.

Vibe (*Vanellus vanellus*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig trækgæst og yngletrækfugl (marts-nov.) og meget sjælden - almindelig men uregelmæssig vintergæst (dec.-feb.). Vibe kan ses spredt over hele øen dog med den største koncentration ved Flasken; de største tal ligger omkring 500. I forbindelse med de sidste års milde vintre er der set større flokke i vinterperioden således 150 d. 24.2.90 og 40 d. 4.1.91.

Som ynglefugl ligner Viben Strandskaden med reder på såvel de dyrkede som de udyrkede arealer. I 1978 blev ynglebestanden opgjort til 160-170 par med hele 58 par ved Lynger (Bomholt 1979). Så stor en bestand findes ikke mere på øen. Gregersen (pers. medd.) angiver bestanden i 1981 til 67 par og i 1982 til > 65 par. Ynglebestanden efter 1982 skønnes at være lidt mindre (se endvidere fig. 31).

Islandsk Ryle (*Calidris canutus*)

Meget sjælden - fåtallig men antagelig regelmæssig trækgæst (juli-sept.).

Sædvanligvis ses kun 1-2, og blot 3 gange er der set mere end 10; 40 d. 7.9.75 (LR 1985), 14 d. 28.8.88 (LR 1988) og 11 d. 3.9.88. En registrering falder uden for det angivne tidsinterval: 2 d. 6.11.91 (Nygaard, pers.medd.).

Sandløber (*Calidris alba*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst (juli-sept.).

Kun 5 registreringer foreligger: 1 d. 29.7.84 (LR 1984), 5 d. 29.9.84 (LR 1984), 2 Øvre d. 22.9.89 (Rabøl, pers.medd.), 7 d.29.8.90 (LR 1990) og 5 d. 1.9.90.

Dværgryle (*Calidris minuta*)

Meget sjælden - sjælden og uregelmæssig trækgæst (maj og juli-sept.).

Næsten alle registreringer drejer sig om enkeltindivider; det største tal er dog 10-15 (Bomholt og Sørensen 1975), men det næststørste kun 3 d. 24.8.75 (LR 1975) og d. 10.9.83 (LR 1983).

Temmincksryle (*Calidris temminckii*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

Kun set 4 gange; 6 i august i 1970'erne (Meltotte 1981), 2 d. 17.5.82 (LR 1982), 3 Kløben d. 19.5.86 (Rabøl, pers.medd.) og 2 S-kysten d. 18.5.88 (Rabøl, pers.medd.).

Krumnæbbet Ryle (*Calidris ferruginea*)

Meget sjælden - sjælden og antagelig uregelmæssig trækgæst (maj og juli-sept.).

Set én gang om foråret; 1 d. 26.5.80 (LR 1980) og 9 gange om efteråret med 20 som maksimum.

Almindelig Ryle (*Calidris alpina*)

Ret almindelig - meget almindelig og regelmæssig trækgæst (marts-nov.), sjælden - almindelig og uregelmæssig vintergæst (dec.-feb.) og tidligere meget sjælden og uregelmæssig yngletrækfugl.

Om foråret specielt i april ses store flokke (op til 2.500) rastende ved Flasken; om efteråret er antallet lavere (max. 940). Om vinteren ses i reglen under 20, men i forbindelse med de sidste års milde vintre er Alm. Ryle blevet mere talrig som vintergæst således 75 d. 5.1.90 og 110 d. 30.12.92.

I litteraturen betegnes Alm. Ryle flere steder som ynglefugl på Endelave. Følgende konkrete registreringer kendes: 1966 1 par (Ferdinand 1971), 1972 ca. 2 par (Asbirk 1972), 1978 1 muligt par (Bomholt 1979), 1980 2 par (Gregersen, pers. medd.), 1981 1 par (LR 1981), 1982 1 par (Gregersen, pers.medd.), 1984 1 par (LR 1984) og 1985 1-2 par (LR 1985). Der foreligger ikke tegn på yngel efter 1985, og arten må nu formodes at være forsvundet som ynglefugl (se også fig. 31).

Brushane (*Philomachus pugnax*)

Meget sjælden - sjælden men antagelig regelmæssig trækgæst (april-maj og juli-sept.) og meget sjælden og uregelmæssig yngltrækfugl.

Småflokke er set flere steder på øen i træktiden; største antal er 17 d. 15.5.81 (LR 1981) og 20 i august i 1970'erne (Meltofte 1981).

Flere steder i litteraturen er Endelave nævnt som ynglelokalitet, men yngel er ikke registreret særlig ofte. Brushane har ynglet i 1970 (Dybbro og Jørgensen 1971), i Atlasperioden 1971-74 (Dybbro 1976) i 1975 (meddelt af Pinstrup) og i 1980 (Hansen 1985); der er hver gang tale om 1 "par". Der foreligger ikke tegn på yngel efter 1980.

Enkeltbekkasin (*Limnocryptes minimus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

Set 3 gange: 1 d. 19.1.75 og 2 d. 21.11.75 (begge Biledgaard, pers.medd.) og 1 okt. i 70'erne (Meltofte 1981).

Dobbeltbekkasin (*Gallinago gallinago*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig trækgæst og yngltrækfugl (marts-nov.) og meget sjælden og antagelig uregelmæssig vintergæst (dec.-feb.).

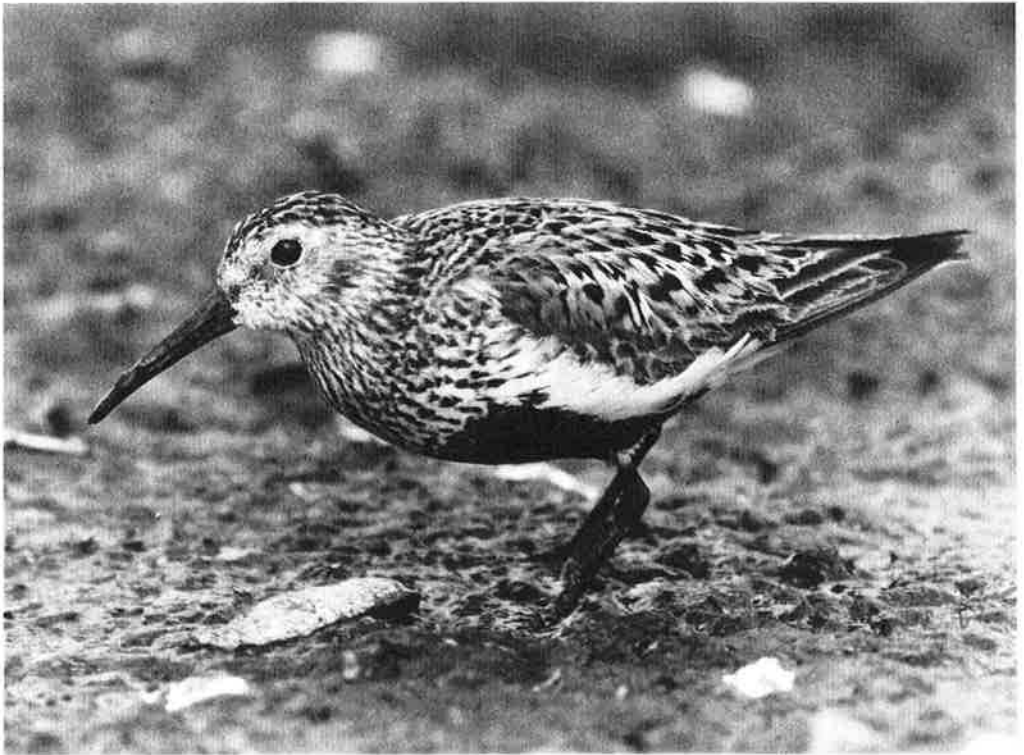
Enkelte kan ses ved de fleste af øens vådområder; ved både Kloben og Flasken kan der være op mod en snes - flest om efteråret. Indtil videre kun én registrering fra vinterperioden: 2 d. 29.12.92.

Antallet af ynglepar har siden 1978 ligget omkring 5-10 par. Vigtigste yngleområde er Øvre, Flasken, Kloben og Lynger.

Skovsneppe (*Scolopax rusticola*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

Set om foråret på Øvre i 80'erne (Lægsgaard 1986). En efterårsagttagelse: 1 Lynger d. 19.10.88 (Eskildsen 1988).

Fig. 29. Alm. Ryle (*Calidris alpina*) er en meget almindelig trækgæst, men desværre yngler arten ikke mere på Endelave og dermed i Vejle amt.

Lille Kobbersnepe (*Limosa lapponica*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig trækgæst (marts-juni og juli-okt.) og meget sjælden - fåtallig og antagelig uregelmæssig vintergæst (jan.-feb.)

I Horsens Fjord og ved Endelave raster om foråret ialt mindst 3.000 Lille Kobbersnepe (Fredningsstyrelsen 1983). En stor del af denne bestand kan ses ved Endelave; om foråret er der talt op til 2.300, mens efterårstallene er betydeligt lavere med et maksimum omkring 10. Alle store tal stammer fra Flasken. Fra vinterperioden foreligger der 2 registreringer: 1 d. 5.1.90 og 40 d. 24.2.90.

Lille Regnspove (*Numenius phaeopus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst (maj-aug.).

Nogle enkelte ses næsten hvert år. En observation falder helt uden for det vante mønster: 97 d. 17.5.85.

Stor Regnspove (*Numenius arquata*)

Sjælden - ret almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst.

Stor Regnspove ses hele året på Endelave. I reglen drejer det sig om småflokke på 10-20, men der er set betydeligt flere eksempelvis ca. 100 d. 15.10.88 (Eskildsen 1988). Arten ses næsten udelukkende ved Flasken og Øvre.

Sortklire (*Tringa erythropus*)

Meget sjælden - fåtallig men regelmæssig trækgæst (maj-aug.).

Enkelte ses hvert år i træktiden specielt i august. Største antal 22 d. 15.5.78 (LR 1978), næststørste 19 d. 15.6.79 (LR 1979). Vigtigste rasteområde er Kloben.

Rødben (*Tringa totanus*)

Fåtallig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst og fåtallig - ret almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (marts-aug.).

I træktiden specielt i april-juni og august ses ofte flokke på over 100; maksimum er 200 i april. Herudover er der registreret Rødben hele året, men antallet ligger uden for de nævnte måneder i reglen under 100 (excl. ynglefuglene). Iagttagelser fra perioden oktober-februar drejer sig givetvis om formen Islandsk Rødben (*Tringa totanus robusta*); største antal fra denne årstid er 80 d. 21.11.76 (Biledgaard, pers. medd.). Det absolut vigtigste rasteområde er Flasken.

Antallet af ynglepar opgøres i 1978 til 107 (Bomholt 1979) med vestsiden som vigtigste område, og Dybbro og Bomholt (1982) angiver 86-95 par fra perioden 1978-81 med Flasken som vigtigste område. Siden er antallet tilsyneladende faldet betragteligt (se fig. 31).

Hvidklire (*Tringa nebularia*)

Sjælden men regelmæssig trækgæst (maj og juli-sept.).

Hvert år ses op mod en snes Hvidklire om efteråret, flest ved Flasken. Største antal er 21 d. 7.8.83 (Pinstrup, pers. medd.). Kun én forårsregistrering: 2 d. 17.5.85.

Svaleklire (*Tringa ochropus*)

Meget sjælden men antagelig regelmæssig trækgæst (april-maj og juli-sept.) og meget sjælden og sporadisk vintergæst.

Bedste måned er august; største antal: 8 d. 15.8.81 (LR 1984). En vinteragttagelse: 1 d. 31.12.83 (LR 1983).

Tinksmed (*Tringa glareola*)

Meget sjælden - sjælden men antagelig regelmæssig trækgæst (juni-sept.).

Nogle enkelte Tinksmede ses næsten hvert år især i august bl.a. i søen ved den store tørskov syd for Øvre. Største tal: 13 d. 12.8.84 (LR 1984).

Mudderklire (*Tringa hypoleucos*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig trækgæst (maj og juli-sept.).

Ses ved stranden hele øen rundt i ovennævnte perioder. I reglen raster 10-20, men i juli-aug. kan tallet stige en del således 50 d. 29.7.84 (LR 1984) og 41 d. 13.8.88. D. 13.3.82 sås 5, hvilket er ekstremt tidligt (LR 1982).

Stenvender (*Arenaria interpres*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig trækgæst (maj-juni og juli-sept.).

Enkelte ses hvert år ved stranden især i maj og august. Herudover 2 bemærkelsesværdige registreringer: 19 d. 24.8.76 (amtets største flok; LR 1987) og 2 midt i yngletiden d. 28.6.86 (LR 1986).

Odinshane (*Phalaropus lobatus*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

En registrering foreligger; 1 juv. Kloben august 1979 (Rabøl, pers.medd.).

Almindelig Kjøve (*Stercorarius parasiticus*)

Meget sjælden - sjælden og uregelmæssig trækgæst. Registreret første gang 24.8.80 med 1 (LR 1980). På ØBF's ekskursion d. 1.9.84 sås på sydkysten 10, hvilket må siges at være meget usædvanligt. Siden foreligger en enkelt udateret registrering.

Dværgmåge (*Larus minutus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

3 iagttagelser foreligger; 1 Kloben d. 17.5.82 (LR 1982), 4 Kloben d. 23.5.83 (LR 1983) og 1 Øvre d. 3.12.88 (LR 1988).

Hættemåge (*Larus ridibundus*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig trækgæst, standfugl og ynglefugl.

Hættemåge ses overalt på og ved Endelave, talrigst i de lavvandede områder V for øen.

Hættemåge har tidligere ynglet i flere mindre kolonier på øen, hvad følgende tal fra 1972 viser (Asbirk 1972): Kloben ca. 25 par, Bremå (Flasken) ca. 25 par + ca. 40 par + ca. 25 par og Øvre ca. 10 par. Siden er der sket en koncentreringsproces, så stort set alle Hættemåger indtil 1989 har ynglet i én samlet koloni ved Kloben. Maksimumtal herfra er fra 1982; 250 par (Gregersen, pers.medd.). Af uforklarlige årsager har der tilsyneladende ikke ynglet Hættemåge på Endelave siden 1989 (se iøvrigt fig. 31)!

Stormmåge (*Larus canus*)

Fåtallig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst og ret almindelig - meget almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.

Ses spredt over hele øen samt på havet ud for denne. Første yngleangivelse er fra 1824, hvor Stormmågen ynglede i kornet (Faber 1928). I 1937 fandtes en stormmågekoloni på øens nordligste del (Christensen 1937). Herefter er der et spring i oplysningerne frem til 70'erne, hvor Stormmågen var en meget almindelig ynglefugl. Maksimum nås i 1982 med 192 par (LR 1982). Siden er det gået stærkt tilbage; i 1992 kun 25 par (se iøvrigt fig. 31). De bedste ynglesteder er Kloben og Flasken, men arten er endvidere fundet ynglende på kreaturgræssede marker, langs stranden, på Øvre og ved Lynger. På Svanegrunden ynglede i 1989 2 par (Gregersen, pers.medd.).

Sildemåge (*Larus fuscus*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig træk- og sommergæst (april-aug.) og meget sjælden og uregelmæssig yngletrækgæst.

Tilsyneladende mindre talrig end Svartbag, men ses iøvrigt de samme steder.

Sildemåge når til Endelave som ynglefugl i slutningen af 70'erne. Følgende yngleangivelser kendes: 1977 1 par (Biledgaard, pers.medd.), 1978-81 1-3 par Kloben (Dybbro og Bomholt 1982), 1979 1 par og 1980 1 par (Gregersen, pers.medd.), 1981 2 par Kloben (LR 1982), 1984 1 par Kloben (LR 1984) og 1985 0-2 par (LR 1985) (se også fig. 31). Sildemåge yngler tillige på Svanegrunden; 20 par i 1990 (Gregersen, pers.medd.).

Sølvmåge (*Larus argentatus*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig træk-, sommer- og vintergæst og fåtallig - meget almindelig men uregelmæssig yngletrækfugl.

Ses overalt ved og på Endelave ofte i størrelsesordenen 100-200 eks.

Ifølge Møller (1978) skete kolonigrundlæggelsen på Endelave i perioden 1930-49. I 1937 fandtes en koloni med "en del Sølvmåger" på øens nordligste del (Christensen 1937). Antallet er herefter steget til 300-400 par, som registreres i perioden 1966-74 (Bomholt og Sørensen 1975). Siden er arten gået jævnt tilbage; største tal fra 80'erne er fra 1980: 39 par (Gregersen, pers.medd.). Sølvmåge er ikke konstateret ynglende siden 1985, hvor der var 15 par på Kloben (LR 1985). Se iøvrigt fig. 31. På Svanegrunden ynglende 170 par i 1990 (Gregersen, pers.medd.).

Svartbag (*Larus marinus*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig sommer-, vinter- og trækgæst og meget sjælden og uregelmæssig yngletrækfugl.

Op mod 30 Svartbag kan ses på havet nær Endelave specielt N og V for øen.

Enkelte år findes ynglende Svartbag; det gælder bl.a. 1974 1 par (Møller 1978), 1978-81 <2 par (Dybbro og Bomholt 1982), 1978 1-5 par (Bomholt 1979) og 1982 2 par (Gregersen, pers.medd.); se iøvrigt fig. 31. Underligt nok medtages arten ikke i Atlasundersøgelsen 1971-74 (Dybbro 1976). Svartbag yngler tillige på Svanegrunden; 23 par i 1992 (Gregersen, pers.medd.).

Ride (*Rissa tridactyla*)

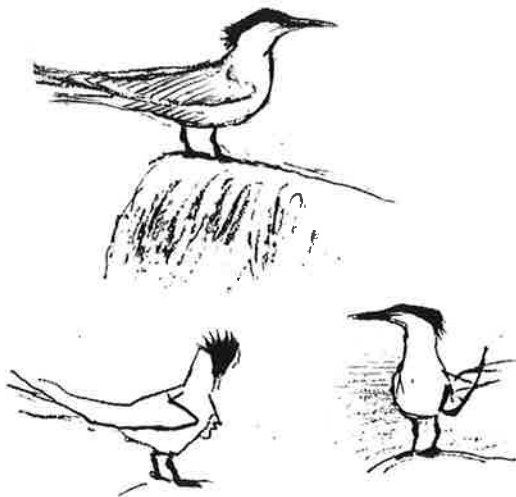
Meget sjælden og uregelmæssig trækfugl.

2 iagttagelser foreligger; 1 juv. set fra Endelavefærgen d. 4.4.82 (LR 1982) og 2 d. 29.12.83 (LR 1983). Desuden fandtes 2 døde d. 7.8.83 (LR 1983) og 7 døde d. 20.-21.5.84 (LR 1984).

Sandterne (*Gelochelidon nilotica*).

Meget sjælden og sporadisk trækfugl.

1 trak S d. 18.5.85 (Rabøl, pers.medd.).

Splitterne (*Sterna sandvicensis*)

Sjælden - almindelig og regelmæssig trækfugl og meget sjælden - ret almindelig og uregelmæssig yngletrækfugl (marts-sept.).

Hyppigt og talrigt forekommende terneart på Endelave. Ses langs kysten hele øen rundt med maksimum i træktiderne forår og efterår; eksempelvis 96 d. 27.4.86 (LR 1986), 70 d. 26.8.89 og 115 d. 18.7.91 (LR 1991).

Enkelte år yngler Splitterne, i reglen i eller nær hættemågekolonierne. I 1972 var der således 25 par i hættemågekolonien ved Flasken (Asbirk 1972). I 80'erne har der tilsvarende ynglet enkelte par ved Kloben. Største antal ynglende Splitterne er 30 par i 1979 (LR 1986). Se iøvrigt fig. 31.

Fjordterne (*Sterna hirundo*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækfugl og meget sjælden og sporadisk yngletrækfugl.

Ses yderst sjældent således kun 1 registrering fra 80'erne: 1 juv. d. 10.8.83 (Biledgaard, pers.medd.). Fra en ekskursion i juni 1972 anfører Asbirk (1972): "Enkelte set langs kysterne, men yngler næppe, skønt gode biotoper findes". Arten optræder dog i Atlas materialet fra perioden 1971-74 (Dybbro 1976).

Havterne (*Sterna paradisaea*)

Meget sjælden - fåtallig men regelmæssig træk-gæst og meget sjælden - ret almindelig og antagelig regelmæssig yngletrækfugl (april-sept.)

Enkelte småflokke ses i træktiden ved kysten især om foråret.

Havterne yngler givetvis regelmæssigt, men antallet af par er stærkt svingende, og ofte resulterer ynglen ikke i flyvefærdige unger p.gr.a. diverse forstyrrelser. Jeg har således aldrig set unger på den lille ø Røde Ko, selvom nogle enkelte par hvert år forsøger at yngle her. Havterne er endvidere truffet ynglende ved Flasken og ved Kloben. Største antal par optalt i 1982 5 Flasken og 36 Røde Ko (LR 1982). Oftest ligger parantallet omkring eller under 10 (se fig. 31). Havterne yngler endvidere på Svanegrunden; 2 par i 1989 (Gregersen, pers.medd.).

Dværgterne (*Sterna albifrons*)

Tidligere meget sjælden yngletrækfugl.

Arten nævnes fra Fabers rejse i 1823 (Faber 1928) og fra Friis' rejse i 1922 (Friis 1981). Bomholt og Sørensen (1975) betegner den som "ynglefugl". Er ikke set i 80'erne eller 90'erne.

Sorterne (*Chlidonias niger*)

Måske tidligere meget sjælden og sporadisk træk-gæst.

Nævnes uden yderligere bemærkninger fra 1824 (Faber 1928).

Lomvie (*Uria aalge*)

Meget sjælden men muligvis regelmæssig træk- og vintergæst (nov.-marts).

Der foreligger ganske få sikre bestemmelser af Lomvie, flest set fra Endelave-færgen (se også under Alk).

Alk (*Alca torda*)

Meget sjælden - sjælden men antagelig regelmæssig træk- og vintergæst (nov.-marts).

Alk er set enkelte gange især fra Endelave-færgen. Største antal er 10 d. 8.11.81 (LR 1981).

Der foreligger endvidere flere iagttagelser af Alk/Lomvie (*Alca torda/Uria aalge*) bl.a. 19 d. 8.11.81 (LR 1981) og 15 d. 28.3.89 (DMU-flyoptælling).

Tejst (*Cephus grylle*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig ynglestrejfugl eller ynglestandfugl.

Tejst kan ses året rundt på havet sydvest for øen ud

for klinten, men den er absolut talrigst i perioden marts-aug.

Der har ynglet Tejst på Endelave så tidligt som i 1876 ifølge en angivelse fra Grill (Asbirk 1978), men arten bliver først en regelmæssig ynglefugl fra 1972. Antallet af par svinger mellem 1 og 14 (se fig. 31) med 1992 som hidtil bedste år. Alle ynglefund er gjort ved klinten (fig. 30).

Søkonge (*Alle alle*)

Meget sjælden og sporadisk vintergæst.

Set én gang; 1 d. 19.11.88.

Fig. 30. Redehul af Tejst (*Cephus grylle*) d. 10. 8.85.

Nogle af redehullerne er placeret meget lavt, her blot 1,5 m over stranden.

Huldue (*Columba oenas*)

Meget sjælden - sjælden og uregelmæssig yngltrækfugl (april-okt.).

Der foreligger en registrering udenfor ovennævnte periode: 2 d. 24.2.90.

Huldue har antagelig ynglet med 1-5 par følgende år: 1979, 80, 81, 82, 84, 86, 88, 89, 90, 91 og 92. Er hørt følgende steder: Louisenlund, Lynger, Øvre og hegn nær Flasken. D. 15.6.89 sås 1 flyve ud fra hul i klinten (Rabøl, pers.medd.). Arten nævnes ikke fra Endelave i Atlasundersøgelsen fra 1971-74 (Dybbro 1976).

Ringdue (*Columba palumbus*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst samt ynglestandfugl.

De største flokke ses i vinterhalvåret.

Yngler almindeligt overalt på øen.

Tyrkerdue (*Streptopelia decaocto*)

Meget sjælden men regelmæssig ynglestandfugl.

Ca. 2 par yngler i byen hvert år. Nævnes 1. gang fra Endelave i 1972 (Asbirk 1972).

Turteldue (*Streptopelia turtur*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

En registrering foreligger; 1 Louisenlund d. 3.-4.6.80 (Rabøl, pers.medd.).

Gøg (*Cuculus canorus*)

Meget sjælden men regelmæssig yngltrækfugl (maj-sept.).

1-3 høres ved hvert besøg i maj-juni.

Natugle (*Strix aluco*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

Set i juni 1922 ved Louisenlund (Friis 1981). Angives i Atlasundersøgelsen 1971-74 som muligt ynglende (Dybbro 1976).

Skovhornugle (*Asio otus*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst og yngltrækfugl.

1 Skovhornugle er set ved Lynger d. 30.8.87. En ugle spec., som antagelig har været denne art, set samme sted d. 26.5.89.

1 par med 3 netop udflyjende unger set på Øvre 1981 (LR 1981) er eneste ynglebevis fra Endelave.

Mosehornugle (*Asio flammeus*)

Meget sjælden og uregelmæssig træk- og vintergæst.

Set 2 gange nær Kloben; 1 d. 25.4.86 og 1 d. 22.10.87.

Natravn (*Caprimulgus europaeus*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

Set én gang; 1 ♂ d. 14.5.81 (LR 1981).

Endelave sydside

Mursejler (*Apus apus*)

Fåtallig - ret almindelig og regelmæssig trækgæst (maj-sept.) og regelmæssig yngltrækfugl. Småflokke ses i yngletiden men sjældent over 50. Arten yngler på øen bl.a. i byen og ved kirken, men en egentlig optælling mangler.

Vendehals (*Jynx torquilla*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst. Set 3 gange; 1 d. 18.5.80 (LR 1980), 1 d. 29.8.87 og 1 d. 27.8.88 (LR 1988).

Grønspætte (*Picus viridis*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst. Set én gang; 1 Øvre d. 4.4.87 (LR 1987).

Stor Flagspætte (*Dendrocopus major*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig ynglestandsfugl og trækgæst. Enkelte par yngler på Øvre og i Lynger/Louisenlund-området.

Sanglærke (*Alauda arvensis*)

Meget almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (marts-okt.) og sjælden - fåtallig og uregelmæssig vintergæst (nov.-feb.). Yngler over det meste af øen; en egentlig optælling mangler.

Bjerglærke (*Eremophila alpestris*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst. Nævnes uden tids- eller antalsangivelse af Ferdinand (1980). Endvidere 16 d. 19. 1.75 (LR 1975).

Digesvale (*Riparia riparia*)

Meget almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (maj-sept.). Ses især ved kysten nær kolonierne. I 1983 blev den samlede ynglebestand opgjort til 496 par fordelt som følger: 19 V for kirken, 94 østkysten, 12 sydkysten og 371 i klinten mod vest. Siden er tallet reduceret meget dog med en kraftig fremgang i 1989 (se fig. 31).

Landsvale (*Hirundo rustica*)

Meget almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (maj-okt.). Ses overalt på øen; om efteråret kan der være over 1.000. Yngler almindeligt på mange af gårdene.

Bysvale (*Delichon urbica*)

Meget almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (maj-okt.). Ses overalt på øen, talrigst i august. Yngler på enkelte af gårdene bl.a. ca. 50 par på Øvregård og ca. 30 par på Gyllinggård (Rabøl, pers.medd.). Findes endvidere i byen (her ca. 30 par i 1990).

Skovpiber (*Anthus trivialis*)

Fåtallig - almindelig og antagelig uregelmæssig trækgæst (april) og meget sjælden men antagelig regelmæssig yngltrækfugl (maj-sept.). Der foreligger indtil videre kun 2 observationer fra trækperioden: ca. 50 Lynger d. 22.4.91 (LR 1991) og ca. 200 rastende, Lynger d. 30.4.92 (Nygaard, pers.medd.). Hertil kommer en usædvanlig tidlig iagttagelse: 1 d. 30.3.87 (LR 1987). Et enkelt eller enkelte par yngler på Øvre og ved Lynger.

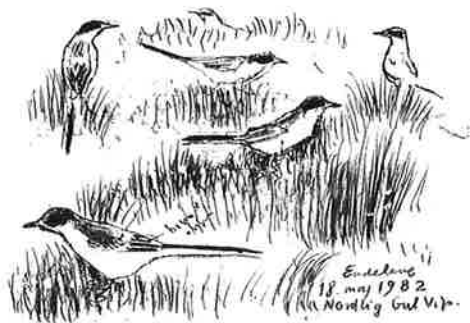
Engpiber (*Anthus pratensis*)

Almindelig og regelmæssig trækgæst (april og sept.-okt.), sjælden og uregelmæssig vintergæst (nov.-feb.) og ret almindelig - almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (marts-okt.). Kan ses i større antal under trækket forår og efterår, eksempelvis 135 Øvre og Lynger d. 28.4.86 (LR 1986) og ca. 200 d. 4.10.86. Antallet af ynglepar skønnes at være mindst 50 med Flasken og Øvre som vigtigste områder.

Skærpiber (*Anthus spinoletta*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig trækgæst (marts-april og sept.-nov.) og meget sjælden og uregelmæssig vintergæst (dec.-feb.). Enkelte ses stort set hvert år; største antal er 9 d. 26.11.84 (LR 1984) og 10-15 d. 22.9.88 (Rabøl, pers.medd.).

Gul Vipstjert (*Motacilla flava*)

Fåtallig - ret almindelig og regelmæssig trækgæst (maj og aug.-sept.) og meget sjælden og uregelmæssig yngltrækræfugl (maj-sept.).

Hvert år i træktiden specielt i maj ses rastende flokke af Gul Vipstjert ved Kloben og Flasken. Antallet varierer, men i reglen ses mellem 30 og 100; hovedparten tilhører formen Nordlig Gul Vipstjert (*M. f. thunbergi*).

1 par har ynglet i 1972 (Asbirk 1972) og 1978 (Bomholt 1979) og 0-1 par i 1984 (LR 1984). I 1824 (Faber 1928) var Gul Vipstjert hyppigere end Hvid!

Bjergvipstjert (*Motacilla cinerea*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst. Registreret en gang: 1 d. 19.10.88 (Eskildsen 1988).

Hvid Vipstjert (*Motacilla alba*)

Fåtallig - ret almindelig og regelmæssig trækgæst (april og aug.) og sjælden men regelmæssig yngltrækræfugl (marts-okt.).

Kan ses i større antal under trækket forår og efterår; største antal er ca. 100 d. 12.4.87 dog mindst 1.000 d. 20.-21.9.89 (Rabøl, pers.medd.).

Mindst 5 par yngler spredt over øen.

Silkehale (*Bombycilla garrulus*)

Meget sjælden - sjælden og antagelig uregelmæssig trækgæst.

Kun 2 registrereinger foreligger: 2 d. 4.1.90 og 9 d. 4.1.91.

Gærdesmutte (*Troglodytes troglodytes*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig ynglestændfugl.

Bestanden anslås til mindst 100 par (Rabøl, pers.medd.) med Louisenlund/Lynger-området som det vigtigste. - De mange Kaprifolie giver optimale ynglemuligheder for arten.

Jernspurv (*Prunella modularis*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig yngltrækræfugl (april-aug.).

Enkelte par i Lynger-området og på Øvre.

Rødhals (*Erithacus rubecula*)

Fåtallig men regelmæssig trækgæst og yngltrækræfugl (april-okt.) og ynglestændfugl.

Mindre flokke kan ses under forårstrækket dog ca. 50 d. 12.4.87.

Enkelte par yngler specielt i Lynger-området.

Nattergal (*Luscinia luscinia*)

Meget sjælden og uregelmæssig yngltrækræfugl.

1 h Lynger i 1986, 87 og 91 på potentiel ynglelokaltet. 3-4 h i Louisenlund-området i juni 1989 (Rabøl, pers.medd.). Nattergal er ikke registreret på Endelave i Atlasundersøgelsen 1971-74 (Dybbro 1976).

Husrødstjert (*Phoenicurus ochruros*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

Hele 5 observationer foreligger: 1 ♂ syngende d. 17.5.86 (Rabøl, pers.medd.), 1 Louisenlund d. 30.3.87 (LR 1987), 1 d. 2.4.88 (Rabøl, pers.medd.), 1 d. 27.-28.8.88 (LR 1988) og 1 d. 20.9.88 (Rabøl, pers.medd.).

Rødstjert (*Phoenicurus phoenicurus*)

Sjælden - fåtallig og uregelmæssig trækgæst (maj og okt.) og meget sjælden men antagelig regelmæssig yngltrækræfugl (april-aug.).

Kun én lidt større observation foreligger: >20 d. 4.5.86 (LR 1986).

Enkelte par yngler antagelig årligt i Louisenlund-området.

Bynkefugl (*Saxicola rubetra*)

Meget sjælden - sjælden men regelmæssig trækgæst (maj og aug.-sept.) og meget sjælden og uregelmæssig yngltrækræfugl (maj-sept.).

Enkelte ses hvert år under trækket specielt om efteråret. Fra foråret findes en usædvanlig observation: 50 Øvre d. 4.5.86 (LR 1986).

Et eller enkelte par må formodes at yngle de fleste år bl.a. ved rørskovene syd for Øvre. Arten er dog ikke medtaget fra Endelave i Atlasundersøgelsen fra 1971-74 (Dybbro 1976).

Isabellastenpikker (*Oenanthe isabellina*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.

1 d. 21.9.89 (Rabøl, pers.medd.). Godkendt af DOF's Sjældenhedsudvalg. - Arten er ikke tidligere registreret i Danmark.

Stenpikker (*Oenanthe oenanthe*)

Meget sjælden - ret almindelig og regelmæssig trækgæst (april-juni og aug.-sept.) og antagelig sporadisk yngletrækfugl.

Enkelte ses regelmæssigt ved stranden i træktiden. Undtagelsesvis kan større flokke ses således 42 d. 19.5.84 (LR 1984), > 100 d. 29.8.87, 50 d. 30.8.87 og 62 d. 10.5.92 (Pinstrup, pers.medd.).

Har tidligere (1824) ynglet almindeligt ved stranden (Faber 1928), men er siden forsvundet. Der har dog muligvis ynglet 1 par i 1981 (LR 1981).

Ringdrossel (*Turdus torquatus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst (april-maj).

Registreret 5 gange: 3-4 Øvre d. 12.4.81 (LR 1981), 5 Lynger d. 23.4.88, 2 Øvre april 1989 (Rosenkvist, pers.medd.), 1 medio maj 1989 (Rabøl, pers.medd.) og 1 ♂ Kloben d. 21.4.91 (LR 1991).

Solsort (*Turdus merula*)

Fåtalig - ret almindelig og regelmæssig ynglestand-fugl.

Yngel konstateret over det meste af øen.

Sjagger (*Turdus pilaris*)

Fåtalig - almindelig og regelmæssig træk- og vinter-gæst (okt.-april).

Op mod 200 er set på Endelave. En sen iagttagelse: 2 Kloben d. 17.5.81 (LR 1981).

Sangdrossel (*Turdus philomelos*)

Sjælden - fåtalig men regelmæssig yngletrækfugl (marts - sept.).

Yngler flere steder på Endelave bl.a. i byen, i Lynger og Louisenlund og på Øvre.

Vindrossel (*Turdus iliacus*)

Meget sjælden - ret almindelig og uregelmæssig trækgæst.

Kun registreret følgende gange: 5 d. 25.4.86, 3 syngende Lynger d. 12.4.87, op til 100 i perioden 17.-20.10.88 (Eskildsen 1988) og 4 d. 3.1.91.

Misteldrossel (*Turdus viscivorus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

Registreret følgende gange: 3 Øvre d. 27.3.86, 2 Kloben d. 16.10.88 (Eskildsen 1988), 1 Lynger/Louisenlund-området d. 17.-20.10.88, 1 par d. 19.4.91 (Nygaard, pers.medd.), 2 Lynger d. 18.4.92, 1 syngende Lynger d. 30.4.92 (Nygaard, pers.-medd.) og 2 (heraf 1 syngende) Lynger d. 9.5.92 (Pinstrup, pers.medd.). Ud fra registreringerne fra 1992 kan yngel næppe udelukkes!

Græshoppesanger (*Locustella naevia*)

Meget sjælden og antagelig uregelmæssig trækgæst. Kun 2 registreringer; 1 h Flasken d. 18.5.86 og 1 h ved kirken d. 19.5.90.

Kærsanger (*Acrocephalus palustris*)

Fåtalig - ret almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (maj-aug.).

Det største antal hørte Kærsangere på en enkelt ekskursion er 12, men antallet af ynglepar er givetvis væsentligt større.

Rørsanger (*Acrocephalus scirpaceus*)

Fåtalig men regelmæssig yngletrækfugl (maj-aug.). I både 1987 og 88 registreredes 10 territorier med størst koncentration ved rørskoven syd for Øvre. Det reelle antal af ynglepar er givetvis noget større.

Gulbug (*Hippolais icterina*)

Fåtalig men regelmæssig trækgæst og yngletrækfugl (maj-sept.).

En bemærkelsesværdig observation fra træktiden: > 40 rastende d. 5.6.91 (LR 1991).

Enkelte par i byen og i Lynger-området registreres hvert år. Hertil kommer mere uregelmæssigt registreringer fra den øvrige del af øen. Rabøl angiver den samlede bestand til mindst 20 par (Rabøl, pers.medd.).

Gærdesanger (*Sylvia curruca*)

Ret almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (maj-aug.).

Yngler bl.a. i byen (> 20 par), i Lynger-området og på Øvre.

Tornsanger (*Sylvia communis*)

Meget almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (maj-sept.).

Den almindeligste sanger på Endelave. Ifølge Rabøl (pers.medd.) skulle der være "flere 100 par". Der findes især tætte bestande i kratvegetationen langs kysten og i de levende hegn.

Havesanger (*Sylvia borin*)

Fåtalig - ret almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (maj-aug.).

Yngler spredt over hele øen men flest i Louisenlund/Lynger-området.

Munk (*Sylvia atricapilla*)

Fåtallig - ret almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (maj-aug.).

Yngler spredt over hele øen i lighed med foregående art, men Munk er antagelig mere talrig end Havesanger.

Skovsanger (*Phylloscopus sibilatrix*)

Meget sjælden men regelmæssig yngltrækfugl (maj-aug.).

Op til 3 h i Lynger/Louisenlund-området.

Gransanger (*Phylloscopus collybita*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig yngltrækfugl (marts-sept.).

Enkelte par yngler i Lynger-området, i byen og uregelmæssigt på Øvre. Rabøl angiver den samlede bestand til ca. 10 par (Rabøl, pers.medd.).

Løvsanger (*Phylloscopus trochilus*)

Almindelig og regelmæssig trækgæst og yngltrækfugl (maj-aug.).

Der foreligger en enkelt større registrering fra forårstrækket: 135 d. 4.5.86 (LR 1986).

Den næstmindeligste sanger på Endelave. De tætteste bestande findes i Lynger/Louisenlund-området.

Fuglekonge (*Regulus regulus*)

Sjælden men regelmæssig træk- og vintergæst (nov.-marts) og ret almindelig og regelmæssig yngltrækfugl (april-okt.).

Enkelte høres i yngletiden især på Øvre og i Lynger-området.

Grå Fluesnapper (*Muscicapa striata*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst (maj og aug.-sept.).

Set enkelte gange under forårs- og efterårstrækket. Yngler tilsyneladende ikke.

Broget Fluesnapper (*Ficedula hypoleuca*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst (april-maj).

Enkelte er set under forårstrækket dog 30-35 d. 11.5.80 (Clausen 1980).

Yngler tilsyneladende ikke.

Skægmejse (*Panurus biarmicus*)

Meget sjælden og sporadisk trækgæst.

Kun én observation kendes: 1 ♂ Øvre d. 28.10.90 (LR 1990).

Halemejse (*Aegithalos caudatus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst og meget sjælden og sporadisk yngltrækfugl.

2 gange er småflokke registreret i Lynger: enkelte d. 1.9.84 og 4 d. 22.10.87

1 par ynglede i Louisenlund 1972 (Asbirk 1972).

Sortmejse (*Parus ater*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.

Sortmejse er karakterfugl i nåleskoven på Øvre, hvor der yngler 80-100 par. I 1986 og 87 var der her alene ca. 30 par i 40 opsatte mejsekasser (Rabøl, pers.medd.). Endvidere ca. 10 par i Lynger-området.

Blåmejse (*Parus caeruleus*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.

Yngler flere steder på øen bl.a. i byen, i Louisenlund og på Øvre. Rabøl angiver den samlede bestand til mindst 50 par (Rabøl, pers.medd.).

Musvit (*Parus major*)

Meget almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.
Har samme udbredelse som Blåmejse. Rabøl angiver den samlede bestand til mindst 200 par (Rabøl, pers.medd.).

Træløber (*Certhia familiaris*)

Meget sjælden men antagelig regelmæssig ynglefugl. Betegnes af Asbirk (1972) som "fåtallig ynglefugl", og arten angives som ynglende på Øvre i Atlasundersøgelsen (Dybbro 1976). 1-2 par yngler antagelig årligt i Louisenlund/Lynger-området.

Korttået Træløber (*Certhia brachydactyla*)

Meget sjælden og uregelmæssig gæst.
Registreret 3 gange: 1 d. 26.4.81 (Clausen og Madsen 1986), 1 d. 6.4.86 (LR 1986) og 1 ved Præstegården d. 30.9.88 (Rabøl, pers.medd.).

Rødrygget Tornskade (*Lanius collurio*)

Meget sjælden og antagelig uregelmæssig trækgæst (maj-juni).

Er set flere gange bl.a. 1 ♂ Øvre d. 18.5.86, 1 par Øvre d. 29.5.88, 1 ♀ byen d. 20.5.89 og 4 d. 8-10.6.89 (Rabøl, pers.medd.).

Yngel kontateret i 1824 (Faber 1928).

Stor Tornskade (*Lanius excubitor*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.
Set 3-4 gange senest 1 ♂ d. 14.10.90.

Skovskade (*Garrulus glandarius*)

Meget sjælden men regelmæssig ynglestandfugl. Enkelte ses regelmæssigt ved Øvre og Lynger. Arten må formodes at yngle, men egentlig ynglebevis mangler.

Husskade (*Pica pica*)

Sjælden - fåtallig men regelmæssig trækgæst og meget sjælden men regelmæssig ynglestandfugl. Flest Husskader ses under forårstrækket i marts. Yngel er bl.a. konstateret i Lynger, men arten er påfaldende sjælden som ynglefugl på Endelave. Den medtages således ikke som sikkert ynglende i Atlasundersøgelsen fra 1971-74 (Dybbro 1976).

Allike (*Corvus monedula*)

Ret almindelig men uregelmæssig trækgæst (april-maj og okt.).
3 forårsagttagelser og 6 efterårsagttagelser er alt!!
Største flok 100 d. 19.10.86.

Råge (*Corvus frugilegus*)

Meget sjælden - sjælden og uregelmæssig trækgæst.
Kun set 4 gange: 20 d. 20.10.86, 2 d. 12.4.87, 1 d. 24.3.91 og 1 d. 28.12.92.

Krage (*Corvus corone*)

Krage forekommer i 2 former på Endelave.

Sortkrage (*C. c. corone*)

Meget sjælden - sjælden men antagelig regelmæssig træk- og vintergæst og ynglestandfugl.

Enkelte ses ofte i flok med Gråkrage. Største flok: 12 d. 2.8.90 (LR 1990).

Egentlig ynglebevis mangler.

Gråkrage (*C. c. cornix*)

Almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst og sjælden - fåtallig men regelmæssig ynglestandfugl.

Ofte ses flokke af størrelsesordenen 200 specielt på den nordlige del af øen.

Yngler spredt over hele øen; en egentlig optælling savnes.

Blandinger mellem Sortkrage og Gråkrage ses ofte.

Ravn (*Corvus corax*)

Meget sjælden og uregelmæssig gæst.

Registreret følgende gange: 1 juv. fra d. 7.9.88 og måneden ud (Rabøl, pers.medd.), 1 h ved Louisenlund d. 17.10.88 (samme?) og 1 h V for byen d. 26.3.89.

Stær (*Sturnus vulgaris*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig trækgæst (marts-april og juni-okt.), fåtallig - ret almindelig og regelmæssig vintergæst (nov.-feb.) og ret almindelig og regelmæssig ynglestand- og yngletrækfugl.

Store flokke ses hvert år i træktiden specielt om efteråret; største antal er ca. 1.000 d. 13.8.88, ca. 1.000 20.9.89 (Rabøl, pers.medd.) og 1.100 d. 29.10.89.

Yngler spredt over hele øen bl.a. enkelte par i digesvalekolonierne.

Gråspurv (*Passer domesticus*)

Almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.

Skovspurv (*Passer montanus*)

Almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.
Synes mindst lige så hyppig som Gråspurv.

Bogfinke (*Fringilla coelebs*)

Ret almindelig - meget almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (okt.-maj) og ret almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.

Flokke på op til 1.000 Bogfinker kan ses om foråret, og udtræk er registreret.

Yngler spredt over hele øen; flest på Øvre og i Lynger/Louisenlund-området.

Kvækerfinke (*Fringilla montifringilla*)

Sjælden - ret almindelig men uregelmæssig træk- og vintergæst (okt.-maj).

Største flok: 75 d. 25.4.86. To sene iagttagelser: 1 ♂ Kloben d. 18.5.85 og 1 ♂ syngende, hørt flere gange i juni 1986 i Louisenlund (Rabøl, pers. medd.).

Grønirisk (*Carduelis chloris*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (okt.-jan.) og ret almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.

I perioden okt.-jan. ses ofte småflokke på op til 50 eksemplarer dog 150 d. 24.9.89.

Enkelte par yngler især ved Lynger og i byen.

Stillits (*Carduelis carduelis*)

Meget sjælden - fåtallig men regelmæssig træk- og vintergæst (aug.-marts).

Kun 2 registreringer af flokke større end 5 nemlig 30 Lynger d. 29.12.88 og 17 Øvre d. 29.10.89.

Grønsiken (*Carduelis spinus*)

Fåtallig - ret almindelig og regelmæssig træk- og vintergæst (sept.-maj) og meget sjælden og sporadisk yngletrækfugl.

Småflokke ses hvert år; største antal 60 d. 20.10.85.

1 h Øvre d. 21.6.72, hvilket kan tyde på yngel (Asbirk 1972). 1 par med 3 juv. set i august 1988 (LR 1988).

Tornirisk (*Carduelis cannabina*)

Ret almindelig - almindelig og regelmæssig trækgæst (april-maj og aug.-sept.) og meget almindelig og regelmæssig yngletrækfugl (marts-sept.) og ynglestandfugl.

Småflokke ses hvert år dog mindst 1.000 medio sept. 1989 (Rabøl, pers. medd.). Største observation fra vinterperioden: 23 d. 14.2.83 (LR 1983).

Yngler flere steder på øen med størst koncentration i Lynger-området.

Bjergirisk (*Carduelis flavirostris*)

Sjælden - almindelig og antagelig regelmæssig træk- og vintergæst (okt.-feb.).

De 2 største flokke: ca. 120 Kloben d. 16.10.88 (Eskildsen 1988) og 166 Kloben d. 6.11.91 (LR 1991).

Gråsisken (*Carduelis flammea*)

Meget sjælden og antagelig uregelmæssig gæst.

En enlig fugl er hørt flere gange i juni 1989 (Rabøl, pers. medd.) og 1 Lynger d. 17.5.92.

Lille Korsnæb (*Loxia curvirostra*)

Sjælden - fåtallig og antagelig uregelmæssig træk- og vintergæst (okt.-jan.) og meget sjælden og antagelig sporadisk sommergæst.

Der foreligger godt en snes registreringer af flokke på 10-25 fugle. Hertil kommer enkelte iagttagelser af ubestemte korsnæb. - En sommeriagttagelse: 8 Øvre d. 18.5.91.

Stor Korsnæb (*Loxia pytyopsittacus*)

Sjælden og sporadisk trækgæst.

Samme flok registreret 2 gange: 5 Øvre d. 19.11.88 og 10 Øvre d. 21.11.88 (Mortensen, pers. medd.).

Karmindompap (*Carpodacus erythrinus*)

Meget sjælden og uregelmæssig trækgæst.

Registreret 2 gange: 1 ♂ ved Kongsbo d. 31.5.88 (Laursen, pers. medd.) og 1 ♂ syngende ved præstegården d. 6.-7.6.89 (Rabøl, pers. medd.). Hertil en usikker registrering: 5 d. 5.6.88 (Thomasen, pers. medd.).

Gulspurv (*Emberiza citrinella*)

Almindelig - meget almindelig og regelmæssig ynglestandfugl.
Yngler spredt over det meste af øen.

Hortulan (*Emberiza hortulana*)

Meget sjælden og sporadisk gæst.
Registreret én gang: 1 d. 18.5.75 (LR 1975).

Dompap (*Pyrrhula pyrrhula*)

Meget sjælden og uregelmæssig gæst.
Kun registreret 3 gange: 1 Lynger d. 3.1.87, 1 Lynger d. 27.3.88 og 1 h Lynger d. 3.1.91.

Laplandsværting (*Calcarius lapponicus*)

Meget sjælden og sporadisk træk-gæst.
En registrering foreligger: 1 d. 20.10.86 (Rabøl, pers.medd.).

Snespurv (*Plectrophenax nivalis*)

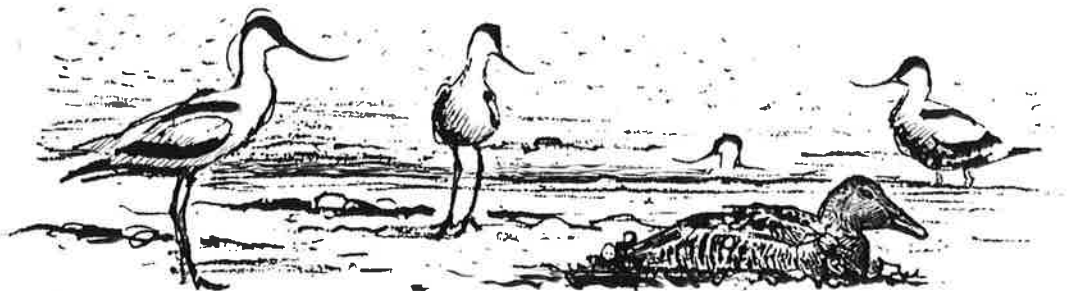
Meget sjælden - ret almindelig og uregelmæssig træk- og vintergæst (okt.-april).
Alle registreringer drejer sig om småflokke på 1-4 eks. dog med følgende undtagelser: 22 d. 16.3.75 (LR 1975), 80 d. 21.11.76 (LR 1976), 34 d. 26.11.84 (LR 1984) og 10 d. 5.1.90.

Rørspurv (*Emberiza schoeniclus*)

Almindelig og regelmæssig træk-gæst (april-maj og sept.-okt.) og fåtallig - ret almindelig og regelmæssig yngletræk- og ynglestandfugl.
Yngler flere steder på øen men flest på den nordlige halvdel.

Kornværting (*Emberiza calandra*)

Meget sjælden - sjælden men antagelig regelmæssig ynglestandfugl.
Enkelte par må formodes at yngle hvert eller næsten hvert år. Asbirk (1972) betegner arten som "ret almindelig ynglefugl på markerne". Det er dog ikke tilfældet i dag; Rabøl angiver kun højest 2 par i 1989 (Rabøl, pers.medd.).

Røde Ko 22.5.1981: 42 Klyder / 11 redere

N. Gregersen 81

ART:	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Knopsvane (<i>Cygnus olor</i>)	5	1	4	4	3				1	5	0?	1	0?	1	1
Grågås (<i>Anser anser</i>)	15		3	0	3				+	>1	>4	>2	0	1	0
Gravand (<i>Tadorna tadorna</i>)	16	+	4	5-10		1	1?	2?	1?	1?	>4	>2	0-2	0-2	0-1
Knarand (<i>Anas strepera</i>)	1			1?	1?	1			+	+	0-2	0-2	+	+	+
Gråand (<i>Anas platyrhynchos</i>)	9			4	>3	2		+	+	+	>5	+	+	+	+
Skeand (<i>Anas chapeata</i>)			1	>50	0-2		11	0-2	>1	>1	+	0-3	2	+	+
Ederflg (<i>Somateria mollissima</i>)	23	3	46-54		40-50		11	13	>4	+	+	>15	0?		3-5
Tp. Skalleslugter (<i>Mergus serrator</i>)	21		19-21			1	+	>2	>2	+	>2	>9	6		3
Rørhøg (<i>Circus aeruginosus</i>)		1			1	1	99-	1	1?	0	105-	1	1?	100	1?
Strandskade (<i>Haematopus ostralegus</i>)	200	100	66-80	>73	43	19	101	ca	120-	41-42	105-	ca	>36		>68
Klyde (<i>Recurvirostra avosetta</i>)	40-45	35	33	36	34	6	3-5	7-9	>10	>1	>11	0?	0	0?	10
Stor Præstekræve (<i>Charadrius hiaticula</i>)	30-35	3	14-16	8	>4	1	7-10	>7	10	7	>10	10	9	6	10
Vibe (<i>Vanelius vanellus</i>)	160-	>35	76-85	67	>65	+	+	45-51	>15	+	>25	>35	+	+	>34
	170														
Alm. Ryle (<i>Calidris alpina</i>)	1	1?	2	1	4		1	1-2	0	0	0	0	0	0	0
Dobbeilbekkasin (<i>Gallinago gallinago</i>)	6	>10	>2	1	4		>8	1-2	6	>7	>6	>4	>4	0	4
Rødbein (<i>Tringa totanus</i>)	107	>60	90-	44	45-60		37	24-26	35	9	>14	25	24	+	>17
			100												
Hættemåge (<i>Larus ridibundus</i>)	ca 80	110	185	250	192	+	30	>32	>50	125	130-	77	0	0	0
Stormmåge (<i>Larus canus</i>)	106	180	170	123	192	+	80-81	48	50	15	150	39	30	<10	25
Sildemåge (<i>Larus fuscus</i>)		1	1	2	0	0	1	0-2	0	0	10	0	0	0	0
Sølymåge (<i>Larus argentatus</i>)	>90	55	>37	>25	19	+	22	15	0	0	0	0	0	0	0
Svartbag (<i>Larus marinus</i>)	1-5	0			2	1?		0	0	0	0	0	0	0	0
Splitterne (<i>Sterna samaricensis</i>)	10	30	0	4	>4	0?	0-3	+	0	0	0	0	0	0	0
Havterne (<i>Sterna paradisaea</i>)	6-7	<10	7	22	41	2	5-8	>4	>2	ca 8	>2	3-4	3	0?	1
Tejst (<i>Cephus grylle</i>)	1-2	0-2	10	6-8	4-6	3-6	7-8	1-4	3-8	3	6-7	7	6	9-10	14
Digsvale (<i>Riparia riparia</i>)		200	140	185	211	496	283	>58	115	170	170	373	215	302	>54

Fig. 31. Oversigt over antallet af ynglepar for en række udvalgte fuglearter. Angivelser fra før 1986 er især fra lokalrapporterne for Vejle amt. + angiver, at arten er konstateret ynglende, men at antalsangivelse mangler. Det skal bemærkes, at optællingsintensiteten har været meget forskellige fra år til år, og at optællingsstidspunkterne ikke altid har været placeret centralt i fuglernes yngleperiode.

SAMMENFATNING.

På og ved Endelave er der registreret 198 fuglearter, hvoraf ca. 114 forekommer regelmæssigt d.v.s. årligt. (Arter, der forekommer i flere racer (f.eks. Knortegås, Rødben, Krage og Gul Vipstjert), er her kun medregnet som én!).

Antallet 198 er relativt højt; til sammenligning kan nævnes, at der på den knap 8 gange større og langt bedre undersøgte ø - Læsø (101,2 km²) - er konstateret 210 arter (Johansen 1963), og på Helgenæs, der er næsten dobbelt så stor (22,1 km²) og samtidig "landfast", 212 arter (Laursen, 1990).

De største fuglekoncentrationer findes ikke på selve Endelave, men på havet ud for denne specielt N for øen. Ca. 3.400 ha har en vanddybde under 2 m. (Ferdinand 1980), og store dele af havområdet mellem Endelave, Gyllingnæs, Tunø og Samsø er under 10 m. dybt. Sådanne lavvandede områder udgør et ideelt "spisekammer" for rastende og fældende dykænder p.g.a. store lettilgængelige Blåmuslingebanker. Flytællinger og landobservationer har vist, at der her kan være over 50.000 Ederfugle, over 10.000 Sortænder, 3-4.000 Fløjlænder og et lignende antal Bjergænder. Endvidere er der set op til 250 Gråstrubede Lappedykkere, hvilket er usædvanligt mange; den samlede danske bestand (incl. Vadehavet) af overvintrende er blot ca. 2.000 (Malling Olsen 1992). - Hertil kommer en række svømmefugle, som ud fra en lokal målestok forekommer relativt talrigt bl.a. Havlit og Toppet Skalleluger. Endelig skal nævnes, at der i dette område - især ved Møllegrunden og Svanegrunden - kan ses op mod 2.500 Skarv. Joensen (1974) betegner da også havområdet N for Endelave som værende af overordentlig stor betydning for rastende og fældende ænder. Ferdinand (1980) betegner 2 områder - et NØ for Endelave og et umiddelbart V for Endelave - som rastelokaliteter af international betydning, hvilket defineres som områder med en regelmæssig forekomst af over 5.000 Blishøns, Skarv, lappedykkere og ænder tilsammen. Lokalt med over 10.000 Ederfugle, over 500 Fløjlænder over 1.500 Bjergænder eller over 250 Skarv betragtes som værende af international betydning for de pågældende arter (Ferdinand 1980). Senere er kriteriet for Fløjlæsand hævet til over 2.000 (Dybbro 1985), hvilket Endelave-forekomsten dog stadig kan opfylde. Dybbro's status for danske fuglelokaliteter (1985) omfatter 420 rastelokaliteter for andefugle og svaner, hvoraf 117 får højeste prioritet heriblandt havområdet N for Endelave.

Efter havområderne udgør de lavvandede kystområder og strandene de vigtigste områder for rastende og fouragerende fugle. Det mest bety-

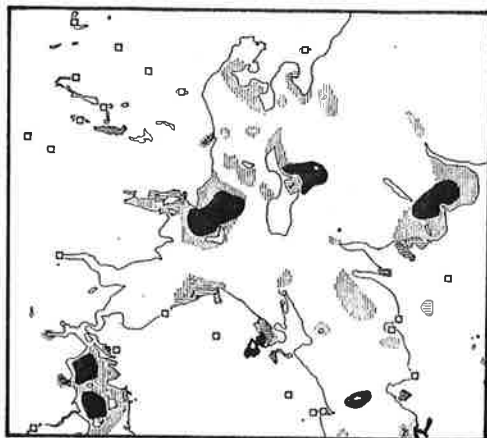

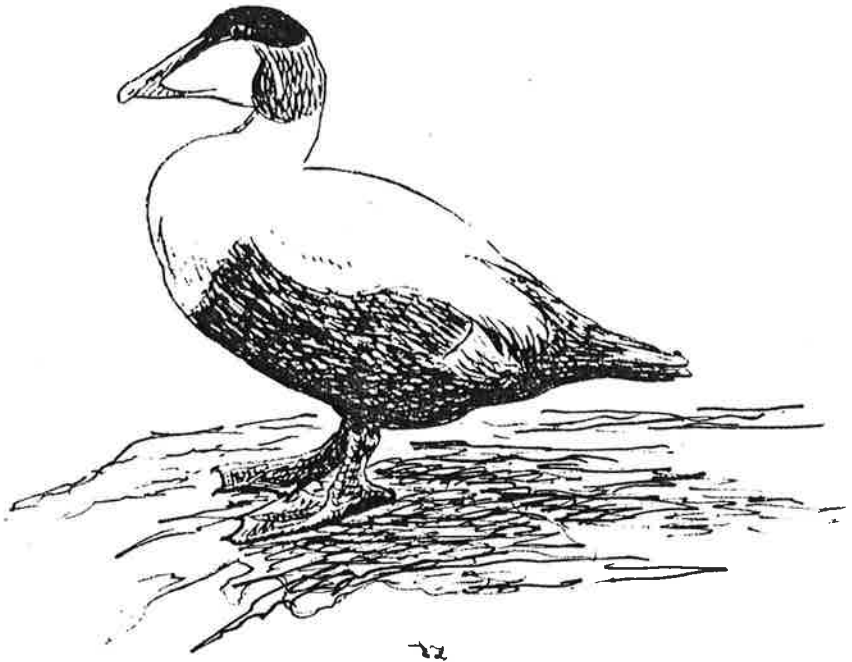
Fig. 32. Kort over de vigtigste rasteområder i det sydlige Kattegat. Sort angiver områder af ekstrem stor betydning, og skravering områder af stor betydning (efter Joensen 1974).

ningsfulde område er Flasken, hvorfra følgende maksimumtal stammer: Mørkbuget Knortegås 500, Strandskade 600, Hjelte 12.000, Lille Kobbersnepe 2.300, Alm. Ryle 2.500 og Rødben 200. Dybbro og Bomholt (1982) betegner Flasken som en rastelokalitet af kategori 2 (svarende til Ferdinand's "af national betydning") for gæs og vadefugle (TG2 og TV2), hvilket kræver regelmæssig forekomst af 200-600 gæs og regelmæssig forekomst af 1.000-5.000 vadefugle, dog 5-10.000 Viber og Hjejler. I Ferdinand's oversigt (1980) tildeles 2 områder betegnelsen TV2 nemlig "Endelaves vestspids" og "Endelaves østspids". Sidstnævnte klassificering er forkert og må bero på en fejl (Endelave har ingen "østspids"). I nyeste klassificering (Dybbro 1985) fastholdes klassificeringen TG2 og 2 områder betegnes TV2. Hele området ved Flasken fungerer dog som et sammenhængende rasteområde og bør derfor betragtes under et. I Danmark er der registreret 203 gæselokaliteter, hvoraf 81 er i bedste kategori og 40 i næstbedste herunder Flasken. For vadefuglene er de tilsvarende tal 112 lokaliteter, 24 i bedste og 54 i næstbedste. Ifølge Ferdinand (1980) har en lokalitet med over 900 rastende Lille Kobbersnepe international betydning for denne art. Dette tal er imidlertid senere hævet til foreløbig 5.500 (Dybbro 1985), så Flasken opfylder ikke (mere) dette kriterie, og Endelave er dermed ikke af international betydning for nogen enkelt vadefugleart. Trækigtager fra Endelave er meget fåtallige, og der er ikke konstateret nævneværdige store forekomster af

BETEGNELSE: LOKALITETSTYPE:	KATEGORI 1: "Ekstraordinært gode fuglelokaliteter" "Område af internationale betydning"	KATEGORI 2: "Meget gode fuglelokaliteter" "Område af nationale betydning"	KATEGORI 3: "Gode fuglelokaliteter" "Område af regional betydning"
Rastelokaliteter for andefugle (TA-lokaliteter):	Havområdet N for Endelave		Flasken
Rastelokaliteter for gæs (TG-lokaliteter):		Flasken	Kloben
Rastelokaliteter for vadefugle (TV-lokaliteter):		Flasken	
Ynglelokaliteter, kyster (strandenge og fugleløer; K-lokaliteter):	Svanegrunden	Klinten	Flasken Øvre Lynger Kloben Møllegunden
Ynglelokaliteter, søer og moser (V-lokaliteter):		Kloben	
Ynglelokaliteter, skove (S-lokaliteter):		Louisenlund	

Fig. 33. Ornitologisk klassificering af de mest værdifulde områder på og ved Endelave. Definitioner fremgår af teksten.

rastende småfugle. Mest interessant er et Knortegåsetræk af ukendt størrelse, som antagelig hvert forår passerer øen.

Af øens 198 registrerede fuglearter yngler 63 arter regelmæssigt, mens 23-27 arter er konstateret ynglende en eller flere gange men ikke årligt. I Atlasundersøgelsen fra perioden 1971-74 (Dybbro 1976) blev der registreret 80 arter fra Endelave. Tilsvarende tal fra de 3 andre større øer i det sydlige Kattegat samt Helgenæs var:

Samsø	105 arter	(112,1 km ²)
Sejrø	46 arter	(12,4 km ²)
Tunø	64 arter	(3,5 km ²)
Helgenæs	70 arter	(22,1 km ²)

Antallet af ynglende arter på Endelave må på den baggrund betegnes som relativt stort.

Ferdinand (1980) klassificerer Kloben som værende af national betydning for engfugle, Flasken og Øvre af national betydning for kolonirugende kystfugle og

Øvre tillige af regional betydning for engfugle. Med lidt andre kriterier følges Ferdinand's klassificering stort set i Dybbro og Bomholt's lokalitetsgennemgang (1982); heri medtages dog også Lynger som en god kystfuglelokalitet (benævnt K3) og Louisenlund som meget god skovlokalitet (S2). I den senere udarbejdede status for danske yngle fuglelokaliteter (Dybbro 1985) betegnes 3 områder som meget gode kystfuglelokaliteter (K2), og Louisenlund betegnes fortsat som en meget god skovlokalitet (S2). Efter at Alm. Ryle, (Brushane) og Sildemåge er ophørt med at yngle på øen, er der 3 lokaliteter, som opfylder kriterierne for næsthøjeste kategori "meget god" (svarende til Ferdinand's betegnelse "af national betydning"). Det er Kloben (p.gr.a. Knarand), Klinten (p.gr.a. Tejst) og Louisenlund (p.gr.a. Huldue). Tejst betegnes som "sjælden" i "Rødliste '90" (Skov-og Naturstyrelsen 1990). Foruden disse sjældnere arter skal den store bestand af Digesvale fremhæves. I 1983 og 89 må det formodes at være øens næsttalrigste ynglefugl kun overgået af Sanglærke.

Pattedyr

INDLEDNING.

Den eneste samlede beskrivelse af Endelaves pattedyrfauna er af ældre dato og meget kortfattet (Jespersen 1939). I litteraturen findes endvidere enkelte spredte notiser især vedrørende de jagtbare arter (se f.eks. Laustsen 1992).

Selv har jeg noteret alle iagttagelser af pattedyr og deres forskellige sportyper. Da der ikke er foretaget fældefangst eller uglegylpundersøgelser, er materialet om småpattedyrene særdeles sparsomt. Flere arter kan være overset.

ARTSLISTE.

Pindsvin (*Erinaceus europaeus*)

Er antagelig rimelig almindelig ved bebyggelse, bl.a. er den set flere gange i byen. 1 fundet død ved Kloben 21.4.89. - Jespersen (1939) skriver, at den er genstand for hensynsløs jagen!

Spidsmus sp. (*Sorex sp.*)

Spidsmus er hørt mange steder på øen, men artsbestemmelse er ikke mulig alene på baggrund af stemmen.

Vildkanin (*Oryctolagus cuniculus*)

Intet pattedyr sætter så stort et præg på Endelave som kaninen. Den ses stort set overalt specielt i de kystnære områder. Iagttagelser af op til 40-50 stk på en gang er ikke usædvanlige! Jægerne anslår, at bestanden tæller omkring 8-9.000, hvoraf ca 3.000 skydes hvert år (Laustsen 1992).

Arten er oprindelig blevet udsat i 1925 (eller 1926) med blot 4 par (Hvass 1939). I løbet af 30'erne tiltog antallet voldsomt, og en bekæmpelse blev iværksat. På 7 måneder i 1933/34 blev 10.000 dræbt (Christiansen 1976). - Et ønske om gasning af kaninerne, fremsat af øens landmænd i 1987, er afslået af Vildtbiologisk Station.

Kaninerne har flere gange været ramt af dødelig virus sygdom (*Myxomatose*), hvilket - kortvarigt - har resulteret i en væsentlig reduktion af bestanden.

Hare (*Lepus capensis*)

Meget almindelig over hele øen.

Skovmus (*Sylvaemus sylvaticus*)

Almindelig ifølge lokal beboer. 1 fundet død ved Flasken d. 4.1.90 og 1 fundet død Øvre d. 10.5.92 (Pinstrup, pers. medd.).

Brun Rotte (*Rathus norvegicus*)

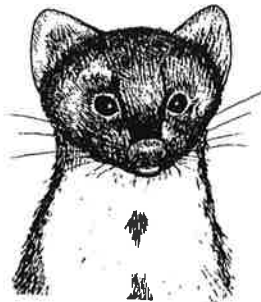
Er antagelig vidt udbredt på hele øen. Arten betegnes som endnu "ikke talrig" af Jespersen (1939). Rotte findes ikke på øen ifølge Christiansen (1976).

Husmus (*Mus musculus*)

Antagelig almindelig. 1 fundet død d. 30.5.88 og 1 ligeledes fundet død d. 3.1.92.

Ræv (*Vulpes vulpes*)

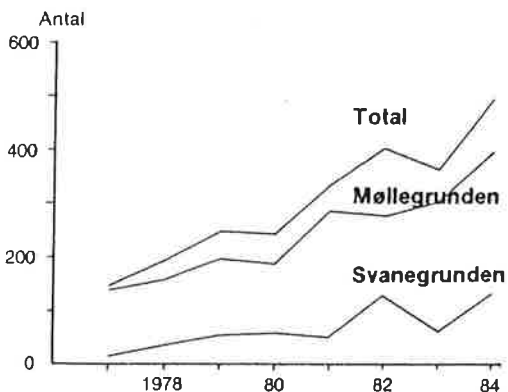
Ræv har flere gange været udryddet på Endelave, men i forbindelse med isvintre sker der fornyet indvandring over isen. En Ræv er endda set komme til øen ved passiv transport på en isflage (Jespersen 1939). Siden 1963 har der konstant været Ræv på Endelave (Laustsen 1992). Den sidste nyindvandring fandt sted i forbindelse med isvintrene 81/82 og især 84/85. Der er efter disse vintre skudt et stort antal Ræve på øen, således 26 stk i vinteren 1984-85 (Lægsgaard 1986), men alligevel er det lykkedes for arten at etablere en fast bestand. D. 3.1.87 sås 6 Ræve, øvrige iagttagelser vedrører blot enkeltindivider.

Husmår (*Martes foina*)

Faber (1928) beretter følgende fra 1824: "Sidste Aar hændte paa Endelave det mærkelige Tilfælde, at Gravanden havde Æg i et Hul i en Eg og Maaren Unger i et andet Hul. ... ogsaa paa Endelave fortæller man paafaldende Eksempler paa dens Rovlyst, og Indbyggerne er enige om, at efterhaanden som denne Maar formerer sig, aftager Fuglevildtet fra Aar til Aar paa øen". Den omtalte "Maar" må formodes at være Husmåren.

Der foreligger ikke nyere oplysninger om naturligt forekommende mårdyr fra øen. Nogle lokale beboere mener imidlertid, at Fritte (*Mustela putorius furo*), der benyttes i forbindelse med kaninjagt, kan være undsluppet og dermed leve frit i naturen. (Fritte er en albinof orm af Ilderen *Mustela putorius*).

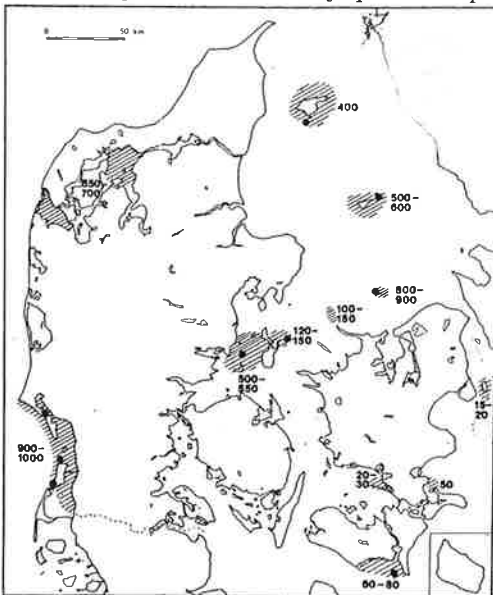

Fig. 34. Bestandsudvikling hos Spættet Sæl (*Phoca vitulina*) på Svanegrunden og Møllegunden 1977-84.

Udviklingen er vist særskilt for de to grunde, samt det totale antal. (Efter Bøgebjerg 1986).

Spættet Sæl (*Phoca vitulina*)

I havet ud for Endelave - specielt den vestlige og sydlige del - findes en fast bestand af Spættet Sæl. Talrigst ses sælerne på Møllegunden, hvor optælling er mulig fra Endelave ved hjælp af teleskop.

Fig. 35. Vurdering af ynglebestanden af Spættet Sæl (*Phoca vitulina*) i 1984.

●: områder, hvor der er observeret Gråsæl (*Halichoerus grypus*) i perioden 1976-1980.

Antallet på Møllegunden har været stigende gennem flere år (fig. 34). I august 1984 optaltes 390 sæler på revet (Bøgebjerg 1986). Bestanden i hele området incl. Svanegrunden nord for Endelave vurderes til at være ca. 500-550 dyr i 1984 (se fig. 35).

En virusinfektion i 1988 medførte en decimering af den danske bestand af Spættet Sæl med ca 40%. Alene på Endelave blev der indsamlet mindst 115 døde sæler. Det største antal optalte sæler på Møllegunden efter virusepidemien er ca. 200 primo 1990 ifølge opsynet.

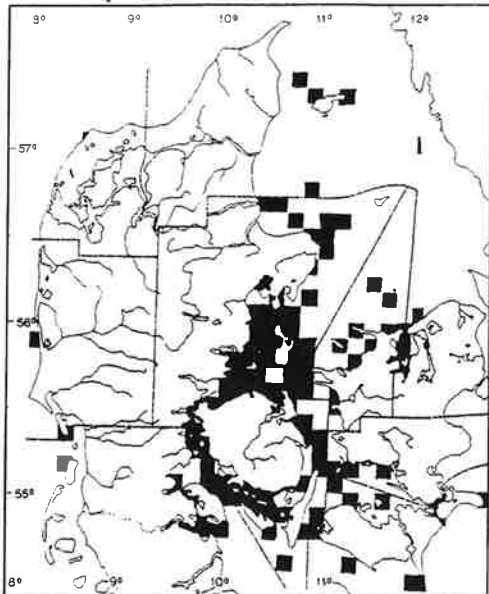
Spættet Sæl er kendt fra Endelave siden 1824 (Faber 1928), og den har muligvis ynglet på selve Endelave omkring århundredskiftet (Søndergård m.fl. 1976).

Gråsæl (*Halichoerus grypus*)

Under Faber's udflugt i 1824 blev en Gråsæl set ved Endelave (Faber 1928). - Fra slutningen af det 19. århundrede og frem til i dag er enkelte individer set ved Svanegrunden nord for Endelave, hvor arten muligvis har ynglet (Søndergaard m.fl. 1976 og Bøgebjerg 1986).

Dådyr (*Dama dama*)

"I ældre Tider var der god Jagt på Daadyr ...." skriver Schytte (1843). Denne indførte art findes ikke mere på øen.

Fig. 36. Marsvinets (*Phocoena phocoena*) udbredelse 1988. Kvalitative observationer fra sejlere o.a. (Efter Kinze 1989).

Krondyr (*Cervus elaphus*)

En pæn bestand af Kronhjorte på Øndælaghæ (= Endelave) står der i Valdemar II's Jordebog fra 1231 ifølge bl.a. Friis (1981). Denne indførte art er ikke kendt fra Endelave i nyere tid.

Rådyr (*Capreolus capreolus*)

Rådyr ses regelmæssigt overalt på Endelave. Arten skulle første gang være indført i 1954 med 2 ♀♀ og 1 ♂. Siden er der flere gange tilført "nye" dyr til øen. Ifølge Laustsen (1992) er den samlede bestand på 60-70 individer.

Marsvin (*Phocoena phocoena*)

Der er en fast bestand af Marsvin i farvandet nær Endelave. Ifølge kaptajnen på Endelavefærgen ses Marsvin næsten dagligt ca. 20 minutters sejlads fra øen. I reglen drejer det sig om småflokke på 2-3 individer. Marsvin ses endvidere regelmæssigt i farvandet syd og øst for øen (se også fig. 36).

SAMMENFATNING.

12 landpattedyr, hvoraf 3 er forsvundet og mindst 4 er udsatte (incl. 2 forsvundne), virker ikke imponerende. Det skal dog tilføjes, at Jan Kjærgaard (pers.medd.) har set spor på markerne, som muligvis kan være fra Markmus (*Microtus sp.*).

Pattedyr har meget svært ved at indvandre til isoleret beliggende mindre øer, hvad fig. 37 tydeligt viser. Når Pindsvin tilsyneladende findes vidt udbredt på mindre øer, kan det næsten kun forklares ved, at også denne art er bevidst udsat.

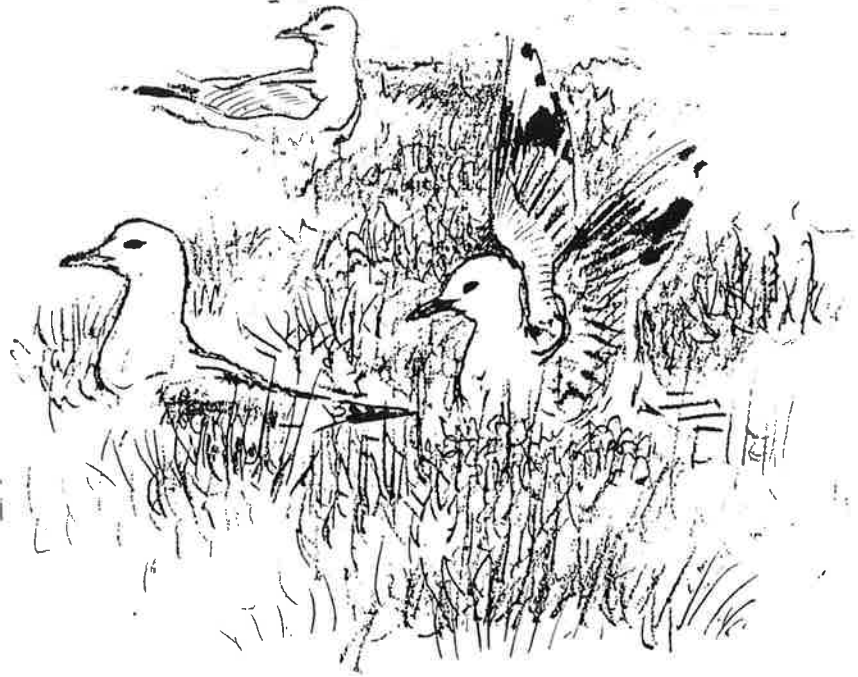
Alle de i Danmark ynglende havpattedyr kan ses ved Endelave, og både Marsvin og Spættet Sæl optræder i relativt pæne antal. Den samlede bestand af Spættet Sæl i Danmark blev i 1984 opgjort til godt 4.000 dyr med 500-550 på Svanegrunden og Møllegrunden (Bøgebjerg 1986). Se fig. 35.

I "Rødliste '90" (Skov- og Naturstyrelsen 1991) betegnes Gråsel som "akut truet" og Marsvin som "sårbar".

ART:	SAMSØ: (11.206 ha)	TUNØ: (352 ha)	ANHOLT: (2.237 ha)	ENDELAVE: (1.308 ha)
Pindsvin (<i>Erinaceus europaeus</i>)	X	X	X	X
Alm. Spidsmus (<i>Sorex araneus</i>)	?			
Dværgspidsmus (<i>Sorex minutus</i>)	X			
Spidsmus sp. (<i>Sorex sp.</i>)				X
Langøret Flagermus (<i>Plecotus auritus</i>)	X			
Skimmelflagermus (<i>Vespertilio murinus</i>)	S			
Dværgflagermus (<i>Pipistrellus pipistrellus</i>)	X			
Sydflagermus (<i>Eptesicus serotinus</i>)	X			
Brunflagermus (<i>Nyctalus noctula</i>)	X		S	
Vildkanin (<i>Oryctolagus cuniculus</i>)				X
Hare (<i>Lepus capensis</i>)	X	X	X	X
Brun Rotte (<i>Rathus norvegicus</i>)	X	X	X	X
Mosegris (<i>Arvicola terrestris</i>)		?		
Markmus sp. (<i>Microtus sp.</i>)		?		
Husmus (<i>Mus musculus</i>)	X	X	X	X
Skovmus (<i>Apodemus sylvaticus</i>)	X			X
Ræv (<i>Vulpes vulpes</i>)	X	X	S	X
Odder (<i>Lutra lutra</i>)	F			
Skovmår (<i>Martes martes</i>)	S	F		
Husmår (<i>Martes foina</i>)				F
Rådyr (<i>Capreolus capreolus</i>)	X	X		X
ANTAL ARTER:	14-15	6-8	6	9

Fig. 37. Oversigt over landpattedyrenes forekomst på Kattegatøerne Samsø, Tunø, Anholt og Endelave. (Efter Laursen 1987 og Højager 1991).

S = strejfer; F = forsvundet.

Samlet biologisk vurdering

Engang var Salep-Gøgeurt den almindeligste gøgeurt på Endelave; i dag er der blot 2 tilbage.

Engang fandtes Grønbroget Tudse i uhyre antal på Endelave; i dag er den helt forsvundet.

Engang var Gul Vipstjert mere almindelig end Hvid Vipstjert på Endelave; i dag er den helt forsvundet som ynglefugl.

Andre lignende eksempler kunne nævnes. Der er næppe tvivl om, at der på Endelave tidligere har været en lang række arter, som i dag betragtes som sjældne/udryddelsestruede i Danmark. Men meget har ændret sig i dette århundrede. Endelave og havområdet omkring øen rummer dog stadig en del specielle arter; i den danske rødliste over særligt beskyttelseskrævende planter og dyr i Danmark (Skov- og Naturstyrelsen 1991) betegnes Gråsæl som

"akut truet", Salep-Gøgeurt og Marsvin som "sårbar" og Tejst som "sjælden". Hertil kommer en række arter med betegnelsen "særligt hensynskrævende" (bl.a. alle padderne og Snog) og "særligt ansvarskrævende" (bl.a. Bjergand, Ederfugl og Sortand).

Endelave med omgivelser bør som naturområde klassificeres meget højt af specielt følgende 3 grunde:

- a) Øens mange forskellige biotyper
- b) Strandengene
- c) Det omgivende hav.

a) Indenfor Endelaves godt 13 km² findes bl.a. følgende biotyper:

Løvskov i form af Ege-, Aske- og Birkeskov samt blandsskov,
 Nåleskov i form af gran- og fyrreplantager samt plantager med både gran og fyr,
 Kærsmfund af forskellige typer fra rigkær til fattigkær,
 Mindre vandløb bl.a. i form af loer,
 Næringsrige og næringsfattige søer, damme og vandhuller,
 Hede, eng, overdrev, strandoverdrev og klint,
 Strandeng, strandrørsump og stenstrand,
 Lavvandede havlokaliteter med blød og med hård bund samt ubeboede småøer (grunde),
 Agerjord, haver, tangdiger, levende hegn og rudera-
 ter.

Skønt agerjorden udgør hovedparten af Endelaves areal, betyder de mange forskellige biotyper (landskabelig diversitet), at der alligevel er særdeles gode betingelser for en meget stor artsrigdom (stor artsdiversitet). Øens isolerede beliggenhed medfører dog, at ikke alle muligheder (nicher) er "udfyldte" (eller eventuelt er udfyldte af "vikarierende arter"). Bemærk, at arter som firben, Spids- og Butsnudet Frø, Allike, Råge, Nat- og Skovhornugle, Sumpmejsje, Spætmejsje, flagermus og måske Markmus mangler. Det samme kan givetvis siges om en lang række almindelige plantearter, men materialet udelukker - som tidligere anført - ikke, at mange plantearter kan være oversete.

b) Det danske strandengsareal er gennem de sidste 100 år reduceret med 80%, og udgør i dag under 1% af landets areal (Jan Jensen 1987). Strandeng er en meget artsrig biotyper, og da den samtidig har stor betydning for mange ande- og vadefugle, sættes dens fredningsmæssige værdi højt. Mange af de tilbageblevne strandengsarealer er truede p.gr.a. græsningsophør og dermed tilgroning. Strandengsarealet på Endelave (incl. strandrørsump) udgør ca. 118,5 ha svarende til 28% af det samlede strandengsareal i Vejle amt (Vejle amtskommune 1986). Vejle amt har i lighed med Århus amt et relativt lille strandengsareal kun omkring 1,4 promille af det samlede landareal. Der er således mange grunde til at værne om de østjyske strandenge herunder strandengene på Endelave.

c) Vore store, lavvandede marine områder kan med rette betragtes som en af de mest unikke danske "naturtyper", ofte med international betydning som raste-, fouragerings-, fædning- eller overvintrings-område for svømmefugle. I Danmark findes over 2.000 km² vandflade med under 2 meters dybde og

Fig. 38. De sammenhængende naturområder i Danmark.

Med sort angives "større nationale naturområder" og vandret skravering angiver "vådområder af international betydning". (Efter Amtsrådsforeningen 1982).

ca. 16.000 km² med under 10 meters dybde (Ferdinand 1980). - N og NV for Endelave findes et samlet areal på ca. 34 km² med en dybde under 2 m. Det lavvandede område udgør sammen med de store marine områder indenfor Ramsarområde 13/BF-fuglebeskyttelsesområde 36 incl. Mølle- og Svanegrunden et område af international betydning (se fig. 8 og fig. 33). Det samlede areal skønnes at være ca. 200 km² (Miljøministeriet 1979). Amtsrådsforeningens kort over sammenhængende naturområder (se fig. 38) lavet på baggrund af Fredningsstyrelsens kort over Danmarks større nationale naturområder sammenfatter på glimrende vis denne samlede biologiske vurdering.

Kulturpåvirkninger

INDLEDNING.

Overalt finder der et samspil sted mellem menneskets livsudfoldelse og forudsætningerne for denne livsudfoldelse - naturgrundlaget. Vore små øer er i denne sammenhæng på én gang begunstigede og truede. De er begunstigede fordi de i reglen undgår de helt store og ødelæggende "udviklingsprojekter" (med Sprogø og måske Saltholm som uhyggelige aktuelle undtagelser!), og de er truede, fordi naturen på småøerne ofte er meget speciel og dermed særlig sårbar.

I det følgende vil jeg prøve at afrunde denne gennemgang af naturforholdene på Endelave med nogle usammenhængende og spredte betragtninger over forskellelige kulturpåvirkninger i fortid, nutid og fremtid på godt og ondt.

LANDBRUG.

Det absolutte hovederhverv på Endelave er landbrug. Sådan har det altid været, og sådan kan det forhåbentlig blive ved med at være. Men det sker ikke automatisk. Nutidens rationaliseringer og stordrift rammer i høj grad også de små øers landbrug. I forvejen er småøerne hårdt ramt af et relativt højt omkostningsniveau samt dalende befolkningstal og dermed dårligere service. En løsning kunne være en opprioritering af et mere ekstensivt (arbejdskrævende) landbrug, hvor hovedvægten ikke lægges på kvantitet men derimod på kvalitet. - Samme synspunkt er fremsat af flere i forbindelse med udarbejdelsen af lokalplanforslaget for Endelave. Der tales om at markedsføre øen som "Den grønne ø", og flere foreslår økologisk landbrug bl.a. med produktion af ø-ko-logisk kød! Forskellige former for nicheproduktion nævnes også, samt frugtavl, frøavl, blomster- og løgdrift, grøntsagsproduktion, tidlige Endelave-kartofler, øget fårehold med uldproduktion m.v. (Praxis 1987 og 88).

Uheldigvis er vandindvindingsforholdene på Endelave meget problematiske, og et eventuelt fremtidigt øget vandbehov vurderes at skulle rumme overvejelser om vandleverancer fra fastlandet, med meget væsentlige udgifter til følge (Vejle amtskommune 1988, in.litt.). De begrænsede vandressourcer udelukker således en rentabel produktion af specielt vandingskrævende afgrøder. - Af hensyn bl.a. til vandkvaliteten vil det være af stor værdi, om sprøjtning og gødskning begrænses til et absolut minimum. En begrænsning eller totalt ophør med brug af bekæmpelsesmidler vil endvidere have meget stor

betydning for fuglefaunaen, da det vil øge fødegrundlaget markant (Se bl.a. Braae m.fl. 1988). - Det kan i den sammenhæng undre, at Horsens kommune tilsyneladende ikke mener, at dagens landbrug på Endelave frembyder nogen risiko for forurening (Horsens kommune 1989b)! I vejledningen til lokalplanen anføres, at da landbruget næsten er eneste erhverv på øen, kan man ikke gå ind for forskellige forbud og påbud med hensyn til naturforvaltning uden samtidig at skade livsgrundlaget (min understregning). Denne påstand er naturligvis forkert, men eventuelle forbud og påbud må selvfølgelig kun gennemføres på en sådan måde, at det økonomiske grundlag for landbruget opretholdes eller forbedres. Som et eksempel på en nicheproduktion nævner flere hjortefarme f.eks. placeret på Øvre, i Louisenlund eller i Lynger-området (Praxis 1987 og 88). Sådanne pladskrævende, skæmmende og økologisk betænkkelige produktioner må der på det kraftigste tages afstand fra. - Selvom mange områder på Endelave kræver græsning, skal det ikke ske ved oprettelse af hjortefarme; iøvrigt vil etablering af hjortefarme de nævnte steder være i strid med naturbeskyttelsesloven. Det er bestemt en bedre idé med øget fårehold og eventuelt mere kødkvæg.

Alle støtteordninger specielt indenfor EF bør udnyttes optimalt i forbindelse med en gradvis omlægning (ekstensivering) af landbruget på Endelave. Økologisk landbrugsdrift er faktisk allerede igang, så de første, svære skridt er taget.

I juni 1989 vedtog folketinget en lov om støtte til ekstensiv landbrugsdrift i de såkaldte "miljøfølsomme områder". I den forbindelse har Vejle amt i efteråret 1989 udpeget en række miljøfølsomme områder, hvoraf 597 ha er beliggende på Endelave (se fig. 39). Udpegningen skal tjene som grundlag for udbetaling af støtte til en miljøvenlig landbrugsdrift, hvilket på Endelave er ensbetydende med rydning og afgræsning på engarealerne og obligatorisk markstyring på de intensive dyrkede arealer uden anvendelse af særligt kvælstofkrævende afgrøder. Ordningen er frivillig.

ANDRE ERHVERV.

Udover landbrug findes der i dag kun lidt serviceerhverv på Endelave. For at råde bod på den manglende produktionsvirksomhed foreslår Horsens kommune (1989a), at der på øens sydøstlige del og ved Endelave By placeres et 6.000 m² stort saltvands-

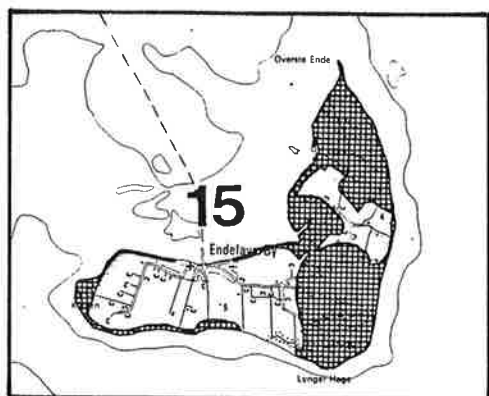

Fig. 39. Udpegede miljøfølsomme områder på Endelave. Skraveringen angiver områder af 1. prioritet. (Efter Vejle amtskommune 1989).

dambrug. Forslaget virker ikke umiddelbart gennemtænkt. Saltvandsdambrug skaber ikke mange arbejdspladser men derimod forureningsproblemer. En placering ved Lynger er af bl.a. landskabelige grunde uacceptabel, og en placering ved byen vil resultere i udledning af spildevand i det følsomme, lavvandede område N for øen. Den idé må derfor forkastes. I baggrundsmaterialet til lokalplanforslaget (Praxis 1987 og 88) fremsættes forskellige arbejdspladsfremmende ideer især vedrørende forædling af øens egne produkter. Forslagene rækker langt, hvad følgende eksempler kan vise: produktion af brombærmarmelade, gedemælk, gedeost, vildkaninpaté og kaninpostej, pølsemageri, åleopdræt, muslingeproduktion, uldforarbejdning og keramikværksted. Der kan også set ud fra et natursynspunkt - være god fornuft i at få igangsat en eller flere produktionsvirksomheder på Endelave, så serviceniveauet kan bevares eller højnes. Men det må være et krav, at produktionsvirksomheden kan indpasses uden landskabelige sår og uden at skade eller reducere det omgivende miljø.

AFFALD.

Centralt placeret stort set midt i det værdifulde strandengsareal ved Flasken findes øens eneste officielle losseplads. Lossepladsen er hegned og under daglig tilsyn. Brændbart affald afbrændes regelmæssigt. - Omend pladsen er "velholdt", må placeringen af landskabelige grunde betegnes som helt uacceptabel, og den bør snarest muligt nedlægges. I 1980 rettede DOF henvendelse herom til amtet. I et svar dateret 22.4.81 skriver amtet, at lossepladssagen fortsat er under behandling i mil-

jøafdelingen. Forhåbentlig er tiden snart moden til den endelige afvikling. Som erstatning kan foreslås en mindre plads nær byen. Samtidig må kildesortering af affaldet fortsat intensiveres, så mængden, der nødvendigvis må deponeres, begrænses mest muligt.

Foruden den officielle losseplads findes der uheldigvis mange uofficielle affaldsdeponeringssteder på Endelave. Hovedparten af disse ligger ved stranden især mod V og S samt ved og i nogle af vandhullerne. Affaldsplacering langs stranden sker efter sigende af "kystsikringsmæssige årsager". Affald som skrot, halmballer, haveaffald, landbrugsredskaber, plastic, bygningsmaterialer og lignende er dog ikke særlig velegnet til kystsikringsformål, og det er naturligvis en ulovlig placering i henhold til naturbeskyttelsesloven. I 1980 anmeldte DOF en "kystsikring", som bl.a. bestod af 17 bilvrag, flere køleskabe, halm, gamle landbrugsredskaber m.v. DOF vandt sagen, og det meste affald blev fjernet. I 1986 anmeldte ØBF en anden "kystsikring" især bestående af halmballer og bygningsmaterialer. Dette resulterede i en påtale men ingen krav om fjernelse. Siden er der yderligere deponeret halmballer m.v. Horsens kommune eller Vejle amt bør snarest sørge for, at al ulovligt deponeret affald indsamles. Det kunne ske i form af en velorganiseret offentlig og årligt tilbagevendende "strandrensningdag", som det kendes fra andre kommuner.

FÆRDESEL.

Endelave er rimelig forsynet med veje og stier især i hele den østligste del af øen. I vejledningen til lokalplanen (Horsens kommune 1989b) foreslås, at der udpeges et antal stier langs markskel bl.a. for at bedre adgangsforholdene til stranden. Kystområdet på vestøen er samtidig i Fredningsplanen (Vejle Amtsråd 1985) klassificeret "naturtype egnet for friluftsliv". Denne vurdering bør tages op til revision. Det kan således ikke anbefales, at der anlægges flere stier på vestøen. Ved Kloben og ved Klinton findes vigtige yngleområder for fuglearter, der i yngletiden er sårbare over for forstyrrelser. I maj 1989 anlagde 7 par Tejst rede i Klinton, men antagelig fik kun 4 par unger på vingerne. En sandsynlig årsag til den svigtende ynglesucces må tilskrives menneskelige forstyrrelser. Derfor er det faktisk en fordel, at adgangsforholdene til den vestligste del af øen ikke er alt for gode. En direkte adgangsrut via Klintegården som nævnt i arbejdsbøgerne (Praxis 1988) bør af samme grund ikke etableres. En acceptabel bedring af besøgsmulighederne ved Kloben kunne derimod skabes ad vejen forbi Holmgård Ø for Kloben. Umiddelbart før vejen når den

egentlige strandeng, kunne der opføres et fugletårn, hvorfra der vil være en glimrende udsigt over den store strandsø. Færdsel ud på selve strandengen skal fortsat være forbudt.

Det rige fugleliv på strandengen ved Flasken kan iagttages fra Strandvejen, men også her vil man med fordel kunne opføre et fugletårn. Bortset fra en mindre nåletræsbevoksning mangler der højere vegetation, så et tårn vil ikke umiddelbart kunne indpasses (skjules) i landskabet. Efter min mening vil fordelene ved et fugletårn i dette tilfælde dog være langt større end ulemperne. Iøvrigt vil fugletårne være oplagte ekskursionsmål og informationscentre for øens mange lejrskoleelever og samtidig nok et godt argument for, at der ikke skal åbnes op for færdsel over strandengene.

Et særligt problem udgør løstgående hunde. Både ved Flasken og ved Kloben har jeg iagttaget omstrejvende hunde midt i fuglenes yngletid. Dette er aldeles uacceptabelt, hvad enhver hundeejer burde vide.

Adgangsmulighederne for den fredede del af Øvre fremgår klart af fredningskendelsen. Derfor er følgende bemærkning tankevækkende: "Bilkørsel burde begrænses eller forbydes; eventuelt sådan at Øvre-spidsen kun kunne nås enten fra øst eller vest" (Praxis 1987). Siden 1968 har al motorkørsel været forbudt på Øvre (se side 9), men tilsyneladende er kun ganske få vidende om denne bestemmelse. Det var ønskeligt om den nødvendige skiltning med forbud mod motorkørsel snarest etableres fremfor at udbedre vejen af hensyn til biltrafikken. Om sommeren kører mange biler helt ud til strandkanten, hvilket talrige bilspor i vegetationen tydeligt viser. ØBF har i 1986 gjort Vejle amt opmærksom på denne trafik. Som svar skriver amtskommunen i juni 1986: "Forvaltningen står umiddelbart overfor udarbejdelsen af en plejeplan for det fredede område på øen og vil i denne forbindelse se nærmere på det rejste problem". Meget tyder på, at "umiddelbart" ikke skal tages alt for bogstaveligt her 25 år efter fredningskendelsen.

En ældre næsten tilgroet og svært fremkommelig sti tværs gennem fyreskoven kunne med fordel ryddes og åbnes for gående. Louisenlund Skov er et meget spændende ekskursionsmål, men skoven er ret u-fremkommelig. Det vil derfor være en overvejelse værd, at lave en sti gennem skoven, så den bliver tilgængelig for et bredere publikum, og så færdslen samtidig bliver kanaliseret, så den mest sårbare vegetation ikke lider overlast. Desværre er der uheldige eksempler fra Endelave på hensynsløshed over for vegetationen, bl.a. blev ca. 100 Maj-Gøgeurt plukket på en eng ved Lynger i 1987 (Hem-

mingsen, pers.medd.). Oplysninger om naturens færdselsregler, om stiforbindelser, om fugletårne m.v. kunne gives via en gratis pjece fremlagt på færgen eller ved købmanden. En pjece i stil med serien "Vandreture i Statsskovene" vil helt sikkert blive populær. Det kunne være en opgave for Planstyrelsen at starte en serie om "Vandreture på danske småøer".

Det har været foreslået, at der ansættes en naturvejleder på Endelave (Horsens kommune 1989b). Trods mange lejrskolegæster og sommerhusbesøgende er det dog tvivlsomt, om der kan blive nok at lave, med mindre jobbet også tillægges forskellige naturplejeopgaver. En sådan kombination af naturvejleder- og naturplejeopgaver vil derimod sagtens kunne danne grundlaget for en attraktiv beskæftigelse af værdi for Endelaves fremtid.

NB: Vejle Amtskommune er netop i færd med at lave en pjece om naturforholdene på Endelave!

JAGT.

Ifølge "Bekendtgørelse om jagttid for visse pattedyr og fugle" er der på Endelave en begrænsning i visse jagttider. Rå og lam, Agerhøne og Fasanhøne er totalfredede, og Råbuk må kun skydes i perioden 8.-15.10. og Hare i perioderne 1.10.-8.10. og 10.12.-18.12. Den altovervejende del af jagten på land vedrører imidlertid ikke disse arter men derimod Kanin, der må jages hele året. Jagten på Kanin er ekstrem stor, uden at det dog påvirker kaninbestanden i negativ retning. Alligevel kan kaninjagten ikke siges at være uproblematisk på grund af støjen og den forstyrrelse, jagten medfører for de øvrige pattedyr og fugle. Specielt ved Flasken medfører kaninjagten, at ænder, gæs og vadefugle konstant forstyrres i deres fødesøgning, hvilket givetvis påvirker fuglenes almentilstand. Værst ser det ud for de græssende Knortegæs. Ved hvert skud jages gæsene på flugt, og de bruger derved - specielt på de korte vinterdage - alt for megen energi til flugt frem for til fødesøgning. Da der på Endelave ikke findes alternative fourageringsområder for denne art, ville det være af uvurderlig stor betydning, om hele

Kloben 24/5.1980 -

- 3) ved beskyttelse af særlige kulturhistoriske interesser, og
- 4) ved en sammenfattende regulering af områder, der rummer mange beskyttelses- og udnyttelsesinteresser, og hvor disse er i en sådan konflikt med hinanden, at en regulering baseret på en planlægning er nødvendig.

Havområdet omkring og N for Endelave opfylder til fulde betingelse 1, 2 og 4. I havet er der omfattende Ålegræsområder og store muslingebanker og dermed fødegrundlag for et stort antal rastende svømmefugle. Der er en livskraftig bestand af Spættet Sæl og Marsvin, som begge er sårbare over for forstyrrelser. Der er Skarvkoloni på Svanegrunden. Samtidig er der megen sejlads, der er jagt, der foregår ukontrolleret ral- og sandgravning (Praxis 1988), og det har været nævnt, at de lavvandede områder må kunne anvendes til havbrug og muslingeproduktion (Praxis 1988). Trods disse argumenter - og flere kunne tilføjes - nævner Skov- og Naturstyrelsen overhovedet ikke farvandet ved Endelave som et fredningsværdigt område. Denne oplagte mangel i handlingsplanen bør rettes, mens tid er. Iøvrigt kræver marine fredninger ikke erstatning.

NATURPLEJE.

Skal et alsidigt plante- og dyreliv bevares på Endelave, er naturpleje en nødvendighed. Vigtigst er det at få genetableret/opretholdt græsningen på øens store strandenge samt på dele af Lynger. Gode, generelle anvisninger på strandengspleje er udarbejdet; se f.eks. Jensen (1987) og Würtz Jensen (1988). Specielle plejeplaner for Endelave er iøvrigt under udarbejdelse i Vejle amt.

Et særligt problem i plejemæssig henseende udgør Øvre. Et par karakteristiske udtalelser fra lokalplandebatten viser tydeligt problematikken (Praxis 1988): "Vi synes, at Øvre er meget smuk og enestående, og det ufremkommelige fremmer dyrelivet. Vi ønsker ingen park, en rimelig pleje, men ikke de store forandringer". - "Det vil virke forskønnende, om der blev ryddet op i fældede og faldne træer, dog uden at det virker for "friseret"". Også efter min opfattelse må en eventuel plejeplan for Øvre være udtryk for en ballancegang mellem nænsom indgriben og ingen indgreb. Der er allerede foretaget en del fældninger/rydninger. Også Tagrørsbevoksningen V for den vestligste Øvrevej bør fjernes og græsning fremmes; den store rørbevoksning S for skoven bør derimod bevares (hvilket udelukker græsning men ikke rørskær). - Et forslag fra Horsens kommune (1989b) om at afgrænse hele Øvre med dyrehegn og etablere færreste ved vejene er ikke uproblematisk.

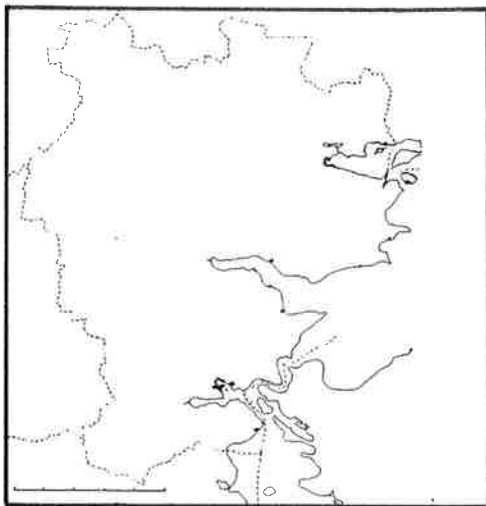

Fig. 42. I forbindelse med debatten om marginaljorder og miljøinteresser udarbejdede Skov- og Naturstyrelsen kort over de enkelte amters strandengsarealer. Styrelsens kort over Vejle amt bringes ovenfor. Strandengsarealerne (markeret med sort) synes ikke af meget. Bedre bliver det naturligvis ikke af, at Endelave har måttet dele skæbne med Atlantis! (Efter Jørn Jensen 1987).

Det er vigtigt, at den vilde faunas fulde bevægelsesfrihed sikres. Øen er ikke stor nok til flere adskilte bestande f.eks. af Rådyr.

De få "vandløb" på Endelave kræver en særdeles nænsom vedligeholdelse. Desværre er der flere eksempler på det modsatte, idet nogle vandløb har været udsat for en alt for kraftig uddybning; et enkelt sted er et vandløb ført over stranden gennem en plasticrørledning - et uskønt og unaturligt arrangement, som bør fjernes.

Mange af de levende hegn har det skidt, og mange hegn bl.a. på den vestlige del af øen er gennem de senere år fjernet og ikke erstattet med nyttilplantning (se fig 6). De levende hegn er et vigtigt landskabselement på Endelave, og udviklingen bør snarest vendes, så der bliver flere og ikke færre hegn. Et udmærket beskæftigelsesprojekt, hvad Horsens kommune iøvrigt selv påpeger (Horsens kommune 1989b).

Som tidligere nævnt (side 6-8) er syd- og østkysten særlig udsat for havets påvirkning, hvilket bl.a. rammer Klinten. Såvel Klinten som skrænterne langs østkysten er bevaringsværdige landskabselementer, som kan sikres gennem en ordentlig kystsikring. Den opgave bør ikke pålægges de enkelte lodsejere.

Efterskrift

I forbindelse med litteraturgennemgangen til denne artikel stødte jeg på følgende bemærkning:

"Det er kun fra en meget indskrænket Lokaltet, jeg har kunnet hente mine Optegnelser, særlig fordi jeg som Skolelærer kun undtagelsesvis har Tid og Lejlighed til at komme udenfor min lidet omfangsrige Virkested".

K.Kristensen,
Flora og Fauna 1899.

Jeg vil slutte med at gøre disse ord til mine.

Søren Højager.

*Søren Rødtænder her!
Endelave 22/5-1981*

Litteratur

Oversigten rummer kun litteratur, der direkte er benyttet i forbindelse med udarbejdelse af denne artikel; bestemmelsesværker og litteratur om Endelave uden relevans for mit arbejde er således udeladt. Af pladmæssige grunde er 42 TBU-afhandlinger (se side 11) samt diverse lovbekendtgørelser o.lign. også udeladt.

Marian Würtz Jensen takkes for hjælp til fremkaffelse af materiale om Endelave specielt i forbindelse med Vejle amts egne udgivelser.

Abrahamsen, L. og J.Gregersen, 1980: Ramsar-område nr. 13 en umiddelbar beskrivelse af indtryk mest fra 1979. Sørvæn 8.årg. nr.3. - Århus.

Amtsrådsforeningen i Danmark, 1982: Det åbne land.

Asbirk, S., 1972: Sommerlejren på Endelave 1972. Natur 13.årg. nr.3. s. 87-93.

Asbirk, S., 1978: Tejsten som ynglefugl i Danmark. DOFT 72.årg. s. 161-178.

Bomholt, P. og J.K.Sørensen, 1975: Fuglelokaliteter i Vejle amt. - Jelling.

Bomholt, P., 1979: Endelave 1978. Bladet 1979. DOF-Vejle amt. s. 11.

Böcher, T.W., 1969: "Øverste Ende" på øen Endelave. I Danmarks Natur bd.4. s. 204-205.

Bøgebjerg, E., 1986: Spøttet Sæl i Danmark 1976-84. Danske Vildtundersøgelser hæfte 42. - Kalø.

Christensen, H., 1937: Ornithologiske Iagttagelser fra en Tur til Endelave. DOFT 31.årg. s. 146-147.

Christiansen, M.S., 1976: Endelave - en ø midt i Danmark.

Clausen, P., 1980: Endelave. Bladet 1980-2. DOF Vejle amt. s. 3-4.

Clausen, P. og J.Madsen, 1986: Forekomst af Kort-tået Træløber i Danmark. DOFT 80.årg. s. 9-16.

Collin, J., 1870: Danmarks Frøer og Tudser: Iagttagelser og kritiske Bemærkninger. Naturhistorisk Tidsskrift 3. række 6. bind s. 267-352.

Dahl, K., 1979: Kort over Danmark. Tekst og detailkort over fredede områder. DN.

Dybbro, T. og O.H.Jørgensen, 1971: Udbredelsen af Stor Kobbersnepe, Alm. Ryle, Brushane og Klyde i Danmark 1970. DOFT 65.årg. s. 116-128.

Dybbro, T., 1976: De danske ynglefugles udbredelse. DOF.

Dybbro, T. og P.Bomholt, 1982: Fuglelokaliteter i Vejle amt. DOF.

Dybbro, T., 1985: Status for danske fuglelokaliteter. DOF.

Eskildsen, J., 1988: Endelave - rapport fra en fuglelejr for unge naturinteresserede 15.-21/10 1988. (Dup.rapport).

Faber, F., 1928: Skildring af en ornithologisk udflugt i Kattegat i juli 1824. DOFT 22.årg. s.

- 50-75.
- Ferdinand, L., 1971: Større danske fuglelokaliteter. I.dél. DOF.
- Ferdinand, L., 1980: Fuglene i landskabet. Større danske fuglelokaliteter. bd. II. DOF.
- Fog, K., 1985: Meddelelse nr. 24 til deltagerne i Atlasundersøgelsen. (Dup.rapport).
- Fredningsplanudvalget for Vejle amt, 1973: Vejle amt. Interesselokaliteter og naturparkområder. Foreløbig udpegning.
- Fredningsstyrelsen, 1983a: EF-fuglebeskyttelsesområder. Kortlægning og foreløbig udpegning i henhold til EF-fuglebeskyttelsesdirektivet. - København.
- Fredningsstyrelsen, 1983b: Fredningsplanlægning og biologi. Nationale biologiske interesseområder. Fredningsplanorientering nr. 2.
- Friis, A., 1981: De Danskes øer. Bd. II s. 159-177.
- Gravesen, P., 1986: Oversigt over botaniske lokaliteter. 5. Vejle amt. Fredningsstyrelsen.
- Hansen, A., 1965: Noter om dansk flora og vegetation 22-28. - 28. Nye plantefund. Flora og Fauna 71.årg. s. 91-93.
- Hansen, K. (red.), 1981: Dansk Feltflora.
- Hansen, M., 1985: Bestanden af Stor Kobbersneppe, Almindelig Ryle, Brushane og Klyde i Danmark i 1980. DOFT 79.årg. s. 11-18.
- Horsens kommune, 1989a: Forslag til lokalplan nr. 70 "Endelave som levedygtigt helårssamfund".
- Horsens kommune, 1989b: Vejledning til lokalplanen "Endelave som levedygtigt helårssamfund".
- Hvass, J., 1939: Vildkaninen i Danmark. Dansk Skovforenings Tidsskrift bd.24. s. 49-100.
- Højager, S., 1991: Tunø. Nogle notater om flora og fauna. GEJRFUGLEN 27.årg. s. 117-196.
- Jensen, E.Aa., 1985: Livet på øerne. Kattegat. (s. 219-240).
- Jensen, G., 1985: Endelave - en vejledning for lejrskoleledere. Amtscentralen for undervisningsmidler, Vejle amt.
- Jensen, Jan, 1987: Naturvenlig drift og pleje af danske strandenge. Marginaljorder og miljøinteresser. Teknikerrapport nr. 33.
- Jensen, Jørn, 1987: Strandenge - naturvenlig drift og pleje. Marginaljorder og Miljøinteresser. Samlerapport VIa.
- Jespersen, P.H., 1939: Bidrag til Endelaves Molluskfauna. Flora og Fauna 45.årg. s. 17-25.
- Jespersen, P.H., 1939 Fra Endelaves Hvirveldyrfauna. Flora og Fauna 45.årg. s. 26-28.
- Joensen, A.H., 1973a: Ederfuglens (*Somateria mollissima*) som ynglefugl i Danmark. Danske Vildtundersøgelser hæfte 20. - Kalø.
- Joensen, A.H., 1973b: Moulting Migration and Wing feather Moulting of Seaducks in Denmark. Danish Review of Game Biology. Vol. 8 no.4. - Kalø.
- Joensen, A.H., 1974: Waterfowl Populations in Denmark 1965-1973. Danish Review of Game Biology. Vol. 9 no.1. - Kalø.
- Johansen, H., 1963: Foreløbig liste over fuglene på Læsø. DOFT 57.årg. s. 143-154.
- Kinze, C.C., 1989: Overvågning af marsvin 1988. Skov- og Naturstyrelsen.
- Krogh, L.L., 1983/84: Vi på øerne. Rundt i Verden 31.årg. s. 31-33.
- Larsen, B.H., 1983: Floraliste fra Endelave 14.-15. 5.1983. I Dansk Botanisk Forenings Naturlokalitetsregister. (Upub.).
- Laursen, J.T., 1987: Pattedyr i Århus amt.
- Laursen, J.T., 1990: Helgenæs - en naturhistorisk undersøgelse. GEJRFUGLEN 26.årg. s. 69-148.
- Laursen, K., 1987a: Fældende dykænder i danske farvande 1985 og 1986 samt oplysninger om Skarv og Knopsvane 1987. Rap. nr.9 fra Vildtbiologisk Station. - Rønde.
- Laursen, K., 1987b: Landsdækkende optællinger af andefugle og visse havfugle fra flyvemaskine, januar/februar 1987. Rap. nr. 12 fra Vildtbiologisk Station. Rønde.
- Laursen, K., 1988a: Landsdækkende optællinger af vandfugle fra flyvemaskine, oktober/november 1987. Rap. fra Vildtbiologisk Station. - Rønde.
- Laursen, K., 1988b: Landsdækkende optællinger af vandfugle fra flyvemaskine, marts/april 1988. Rap. fra Vildtbiologisk Station. - Rønde.
- Laustsen, N., 1992: Kaninøen. JÆGER 1.årg. 2/92 s. 48-51.
- Lokalrapporten fra Vejle amt 1973-91. Bragt i Bladet 1974-1981, Svingfjeren 1982-1988 og Fugle i Vejle amt 1988-1991.
- Lægsgaard, B., 1986: Endelaves fire årstider.
- Løjtnant, B. og E.Worsøe, 1977: Foreløbig status over den danske flora. Botanisk Institut, Århus.
- Løjtnant, B., 1986: Svanegrunden en ø-floraliste med noter. (Dup.rapport). Randers.
- Madsen, J., 1986: Danske rasteplasser for gæs. Gåsetællinger 1980-1983. Fredningsstyrelsen.
- Mandahl-Barth, G., 1934: Den søsøiske øgruppes land- og ferskvandsmollusker. Vid.Medd., Dansk nat. For. 98, s. 1.
- Malling Olsen, K., 1992: Danmarks Fugle - en o-

- versigt. DOF.
- Meltofte, H., 1981: Danske rasteplasser for vade-fugle. Vade-fugletællinger i Danmark 1974-1978. Fredningsstyrelsen.
- Miljøministeriet, 1978: Større danske nationale naturområder.
- Miljøministeriet, 1979: Konvention om vådområder. Bekendtgørelse nr. 26 af 4. april 1978.
- Miljøministeriet, 1985: De små øer 1984. Planstyrelsen.
- Ministeriet for kulturelle anliggender (udgiver), 1970: Danmarks små øer. Beretning om 65 mindre danske øers landskabelige, befolkningsmæssige og erhvervsøkonomiske forhold.
- Møller, A.P., 1978: Mågernes udbredelse, bestandsstørrelse og -ændringer i Danmark, med supplerende oplysninger om forholdene i det øvrige Europa. DOFT 72. årg. s. 15-39.
- Overfredningsnævnet, 1968: Kendelse af 21. oktober 1968 vedrørende frednings af Endelaves nordlige område, kaldet "Øvre". (Ofn. 1886/66).
- Pedersen, A., 1977: Tue-Siv i fremrykning. Urt 3. 77 s. 89-90.
- Pfaff, J.R., 1943: De danske padders og krybdyrs udbredelse. Flora og Fauna 49. årg. s. 49-123.
- Planstyrelsen, 1988: Der er mange øer i Danmark. Nogle af dem ligger i havet. Pjece.
- Poulsen, C.M., 1959: Gravanden i Danmark. DOFT 53. årg. s. 155-169.
- Praxis (udgiver), 1987a: Arbejdsbog 1. Endelave - som aktiv helårsør.
- Praxis (udgiver), 1987b: Arbejdsbog 2. Endelave - som aktiv helårsør.
- Praxis (udgiver), 1988: Arbejdsbog 3. Endelave - som aktiv helårsør.
- Rying, B. (red.), 1972: Danmark. Gyldendals Egnsbeskrivelse. Bd.8, Østjylland. s. 79.
- Sandermann Olsen, S.-E., 1968: Ekskursion til Hjarnø og Endelave den 1.-2. juli 1967. Botanisk Tidsskrift 63. bind s. 385-386.
- Schmidt, A.F., 1964: Endelave. Historisk Samfund for Århus Stift. Årbog 57. bind s. 86-103.
- Schytte, 1843: Skanderborg Amt. s. 153.
- Skov- og Naturstyrelsen, 1988: Overvågning af EF-fuglebeskyttelsesområder 1987.
- Skov- og Naturstyrelsen, 1989a: Handlingsplan for Fredninger på Land.
- Skov- og Naturstyrelsen, 1989b: Handlingsplan for Fredninger på Havet.
- Skov- og Naturstyrelsen, 1991: Rødliste '90. Særligt beskyttelseskrævende planter og dyr i Danmark.
- Skov- og Naturstyrelsen, 1992: Handlingsplan for fredninger.
- Søgaard-Jensen, B., 1982: Danske Vildtinteresseområder. Vildtbiologisk Station. - Kalø.
- Søndergaard, N.-O., A.H. Joensen og E.B. Hansen, 1976: Sælernes forekomst og sæl Jagten i Danmark. Danske Vildtundersøgelser hæfte 26. - Kalø.
- Thomsen, C., 1874: Sams-øgruppens Plantevæxt. Botanisk Tidsskrift 2.rk. 4. bind s. 129-141.
- Trap, J.P., 1964: Danmark. Skanderborg Amt. bd. VII, 2 5. udg.
- Vejle amt, 1989: Vegetationsundersøgelse i kystvandede. 1988.
- Vejle amt, 1990: Overvågning af kystvande - 1989. Endelave.
- Vejle amt, 1991: Vandmiljø i Vejle amt. Kystvande 1990.
- Vejle amt, 1992: Overvågning af kystvande 1991.
- Vejle amtskommune, 1986: Strandenge og strandrumspe i Vejle amt. s. 42-49.
- Vejle amtskommune, 1987: Naturpleje og friluftsanlæg i Vejle amt. Retningslinjer og status 1987.
- Vejle amtskommune, 1989: Miljøfølsomme områder.
- Vejle amtsråd, 1985a: Vandløb i Vejle amt omfattet af naturfredningslovens §43.
- Vejle amtsråd, 1985b: Vejle amt. Fredningsplan, Planlægningsområder og kortbilag.
- Vejle amtsråd, 1989: Recipientkvalitetsplan. Tillæg 1989.
- Wiinstedt, K., 1913: "Øverste Ende" paa Endelave. Flora og Fauna 1913 s. 19-21.
- Wiinstedt, K., 1915: Horsensegnens Flora. Botanisk Tidsskrift 34. bind 1. hæfte s. 130-160.
- Würtz Jensen, M., 1988: Strandengsplejebogen. Skov- og Naturstyrelsen.
- Århus Universitet, 1987: 27 små øer Nutid - fremtid. Geografisk Institut. Notat nr. 65.

